दोन
घडीचा
डाव
जयश्री
पटवर्धन

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

आत्मवृत्त

दोन घडीचा डाव

लेखिका : जयश्री पटवर्धन

या मित्रांनो! घेऊन जा! लुटा! लुटा! लुटून न्या!

दोन घडीचा डाव

हे पुस्तक फ़ुकट नाही

यामागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत.

पण तरीही आम्ही ते वाचकांना विनामूल्य घेऊ देतो.

कारण ई पुस्तक एकदा बनलं की एकजण वाचो वा एक लाख.

आमचं काहीच कमी होत नाही.

उलट आनंद वाढतो, मजा येते.

पण

तुम्ही ते फ़ुकट का घ्यावं?

तुम्हालाही काही देता येईल.

असे काही द्या ज्याने ई साहित्यच्या लेखकांना, टीमला आणि तुम्हाला आनंद मिळेल

आणि तुमचं काहीच कमी होणार नाही.

तुम्ही आशिर्वाद आणि शुभेच्छा द्या

लेखकांना फ़ोन करून दाद द्या

आपल्या मित्रांचे मेल पत्ते आम्हाला द्या

मित्रांना आमच्याबद्दल मेल आणि Whatsapp करा

ई साहित्यचे फ़ेसबुक पेज, इन्स्टाग्राम, टेलिग्राम यांवर स्वतः जा व इतरांना आमंत्रित करा. सोशल मिडियावर ई साहित्यचा प्रचार करा.

सर्वात बहुमोल अशा तुमच्या सूचना द्या

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत ज्याने लेखकाला व ईसाहित्य टीमला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यास मदत होईल. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे व त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा. अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

दोन घडीचा डाव

लेखिका : जयश्री पटवर्धन

पत्ता- 20/1A/1 प्लॉट नं 3, विनायक बंगला,
बसवनगर रोड
कागवाड 591223
कर्नाटक.
फोन नं- 7406983273

मुखपृष्ठ: सुनीळ सामंत (ठाणे)
निर्मितीसहाय्य- अंजना लगस (कोल्हापूर)

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखिकेकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यापुर्वी लेखिकेची परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author’s copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक ई साहित्य प्रतिष्ठान :

www.esahity.com

esahity@gmail.com

प्रकाशन : २९ ऑगस्ट २०२१

©esahity Pratishthan®2021

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

परिचय

सांगली माझे माहेर. वयाच्या विसाव्या वर्षी मला एम. एस. ई .बी. मध्ये नोकरी मिळाली. सहा वर्षे नोकरी केल्यावर माझा विवाह कागवाड च्या श्री सतीश पटवर्धन यांचे बरोबर झाला. पटवर्धन घराणे हे संस्थानिकांचे. पण कूळ कायदा व 1948 ची जाळपोळ यामुळे त्यांचे बरेच नुकसान झाले. हे संस्थान 1857 मध्येच विलीन झाले होते. त्यामुळे पुढील पिढ्यातील मुलांनी अर्थार्जनासाठी शिक्षणानंतर नोकरी स्विकारली. पटवर्धन मंडळी खेड्यात राहात असली तरी खूप आधुनिक विचारांची व अतिशय सुसंस्कृत अशी होती. मनाने ती श्रीमंत होती. त्यामुळे सांगली सारख्या शहरातून मी खेड्यात आले याचे दुःख मला झाले नाही. वयाच्या चाळीसाव्या वर्षापासून मी सामाजिक कार्यात भाग घेऊ लागले व विविध सामाजिक उपक्रम राबविले. माझे वडील गीता प्रवचनकार होते. त्यामुळे लहानपणापासूनच कर्मयोगाचे संस्कार आम्हा सर्व भावंडांच्या वर झालेले होते. कागवाड येथील मराठी शाळेचे इमारत बांधकाम मी

त्यात भाग घेऊन हिरिरीने केले. येथे विविध प्रकारची शिबिरे आम्ही घेतली. रक्तदान, नेत्रदान, अपंगांसाठी उपयोगी साधने देण्याचे शिबीर, मुलांसाठी शैक्षणिक शिबिर, महिला शिबीर, ही शिबिरे लोकांना खूपच आवडली.

मी वैयक्तिक स्तरावर ही सामाजिक कामे केली. मला वाचनाची अतिशय आवड. आवडलेल्या पुस्तकांच्या लेखकांना मी आवर्जून पत्र लिहायची. बऱ्याच लेखकांची मला उत्तरे देखील आली आहेत. त्यातूनच काही लेखकांची व्याख्यानेही येथे आयोजित केली.

मतिमंद मुलांकडून शाळेतून ज्या कलावस्तू बनवून घेतल्या जातात, त्या विक्रीच्या माध्यमातून मी लोकांसमोर आणीत होते. हेतू एवढाच की त्या मुलांना अर्थाजन व्हावे. या वस्तू विक्रीच्या वेळी एक चांगला अनुभव मला आला आहे. सांगली येथील गाडगीळ सराफ यांचेकडे मी जायचे ठरवले. सांगलीतील आमदार सुधीर दादा गाडगीळ यांना मी भेटले व मतिमंद मुलांसाठी च्या कलावस्तू विक्रीबाबतची माझी कल्पना त्यांना सांगितली. या गाडगीळ मंडळींचे विश्रामबाग येथेही सराफी दुकान आहे. दिवाळीच्या वेळी जर ग्राहकाने दहा ग्रॅम सोने घेतले तर त्याला त्यांच्या दुकानाच्या वतीने मतिमंद मुलांनी बनवलेल्या वस्तूपैकी

एक वस्तू गिफ्ट म्हणून द्यावी. त्यात गाडगीळ यांचेही नाव होईल व मुलांना अधिक अर्थार्जन मिळेल. त्यांना ही कल्पना आवडली. आमदारांनी मला त्यांच्या दुकानी पाठविले. मी त्यांना वस्तुंचा कॅटलॉग दाखवला. त्यातून त्यांनी मोबाईल ठेवण्यासाठीची पर्स निवडली आणि एकंदर ऐंशी हजार रुपयाच्या मोबाईल पर्सेस मागविल्या. आम्हाला खूप आनंद झाला. खरंच दुसऱ्यासाठी काही करत असताना त्यात यश आले की मिळणारं समाधान वेगळच असतं!

मी कागवाड ग्रामपंचायतीमध्ये निवडून येण्यासाठी दोन वेळेला निवडणुकीस उभे राहून निवडून आले व दहा वर्षे ग्रामपंचायतीत काम केले. हेतू एवढाच होता की पंचायतीत चाललेला कारभार पहावा व समाजासाठी पंचायतीच्या वतीने काही करता आले तर करावे. माझ्या आयुष्यात मी समाजाकडूनही भरपूर आदर मिळवला. पुढे निवडून आलेले सरपंचही माझा सल्ला विचारायला घरी येत असत. अर्थात मी जे हे सर्व करु शकले ते माझ्या पतीच्या पुर्ण पाठिंब्यामुळेच. असा नवरा मिळायलाही भाग्य लागते. ते मला मिळाले व त्यामुळे मी समाधानी आयुष्य जगू शकले.

प्रस्तावना

आज मी जयश्री पटवर्धन यांनी लिहिलेले ‘दोन घडीचा डाव’ हे पुस्तक वाचायला घेतले व ते अतिशय सुलभ आणि सुरेख शैलीत लिहेलेले पुस्तक केंव्हा वाचून संपले हे कळले देखील नाही. असे वाटले जसे काही त्या आपल्याशी बोलतच आहेत. खरे म्हणजे आमच्या वयात साधारण दहा किंवा बारा वर्षांचाच फरक, पण त्यांच्या बालपणीचा स्वातंत्र्य पूर्व काळातील भारत माझ्या लहान वयातील भारतापेक्षा फारच निराळा होता. त्यांचे बालपण गेलेही छोट्या गावात. या सर्व गोष्टींमुळे त्यांचे लहानपणीचे अनुभव वाचताना आपला देश म्हणजे एका देशातच अनेक देश याचा प्रत्यय आला. देशसेवा व समाजसेवेच्या वेडाने वडिलांना झपाटले असल्यामुळे आलेली सर्व परिस्थिती त्यांच्या आईंनी फारच समर्थपणे व धैर्याने हाताळली.

त्याचे वर्णन वाचून त्या माउलीच्या समोर मान झुकवाविशी वाटली. त्याच बरोबर अशा किती कर्तुत्ववमान स्त्रियांबाबत आपल्याला काही माहित नसते असाही प्रश्न मनात आला. तोच अंगभूत समर्थपणा त्यांच्या स्वतःच्या व त्यांच्या बहिणींच्या तडफदार व तर्कशुध्द वर्तनाच्या सांगितलेल्या गोष्टींमधेपण दिसतो.

आपल्या मोठ्या बहिणीचे लग्न अनुकूल वराबरोबरच व्हावे हा आग्रह धरणे व त्यासाठी जरुरी असलेली पावले उचलणे यापर स्त्रीस्वातंत्र्याच्या वा व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या आविष्काराचे जास्त चांगले उदाहरण देता येईल असे वाटत नाही. त्यांच्या आयुष्यातील वाटचालीत उचलेली सर्व पावले आणी घेतलेले निर्णय नेहेमीच तर्कशुध्द व सर्वांबरोबर चर्चा करुन घेतलेले दिसतात व त्याची मुळे देखील या बालपणामधील अनुभवांमधे शोधता येतील. त्यात अर्थातच त्यांचे यजमान व त्यांच्या सासरची मंडळी यांचा सहभाग जरुरी होताच.

त्यांच्या लहानपणीचे अनुभव व संस्कार यामुळे त्यांच्या अंगभूत प्रगल्भ व कार्यशाली व्यक्तिमत्वाला अधिकच उजाळा मिळाला. समाजसेवेचे बाळकडु तर वडिलांकडून मिळालेच होते.

त्यामुळेच की काय, आयुष्याच्या ४० व्या वर्षी त्यांनी आपल्या आयुष्याचा दुसरा डाव (दुसरी ईनिंग) समाज कार्यात झोकून देऊन सुरू केला वा तो अजूनही छानपणे चालू आहे . त्याचे वर्णनही सर्वही अगदी रोख ठोक मराठी बाण्याने व साध्या तर्हेने . त्या सर्व कामांत ज्या सर्वांची मदत झाली त्यांची अतिशय प्रांजळपणे व सहजतेने केलेली प्रशंसाही भावून जाते.

“केल्याने होत आहे रे, आधी केलेची पाहिजे” ही त्यांच्या आयुष्याची पीठिकाच वाटते . काही ठिकाणी पुस्तकात ‘आयुष्याबद्दल बोलू काही’ म्हणत त्यांनी, वेगवेगळया घटनांबद्दल व माणसांबद्दल केलेली विधाने पहाता, गीतेतील ‘यथा काष्ठं च काष्ठं च’ अथवा ‘गदिमां’चे ‘दोन ओंडक्यांची होते सागरात भेट’ हे तत्वज्ञान त्यांनी स्वतःच्या अंगी पूर्णपणे बाणविले आहे असे जाणविते. त्यांचा आयुष्याकडे पहाण्याचा सकारात्मक द्रुष्टीकोन, आयुष्य अनुभवण्याचा उत्साह त्यांच्या लिखाणातून पदोपदी जाणवतो व मनाला भावतोही. जयश्रीवहिनी, ‘जीवेत शरदः शतम्’ हीच शुभेच्छा! तुमची पुढील वाटचाल ज्यात तुम्हाला आनंद व समाधान मिळेल अशाच मार्गावर चालू राहू दे हीच देवाजवळ प्रार्थना!

प्रो. रोहिणी गोडबोले D.Lit

पद्मश्री (2019)

Indian Institute of Science Benglore

अर्पण पत्रिका

ज्यांच्या बरोबर

मी ५० वर्षांचे सहजीवन अतिशय आनंदाने जगले

ते माझे पती

कै. सतीश पटवर्धन

यांच्या पवित्र स्मृतीस

हे माझे आत्मवृत्त अर्पण करीत आहे.

मनोगत

खरं तर आत्मचरित्र लिहावं एवढी प्रसिध्द व्यक्ती मी नाही. पण प्रत्येकाची एक जीवन कहाणी असते. ती इतरांना प्रेरणा देणारी आहे की नाही हे सांगता येत नाही. आपल्या आयुष्यातील घटना, आठवणी शब्दबद्ध केल्यावर स्वतःला तरी त्या निश्चितच आनंद देऊन जातात. म्हणून मी हे आत्मवृत्त लिहिले. शिवाय माझे मावस दीर श्री. निरंजन जोशी यांनी आत्मवृत्त लिहिण्यासाठी सतत प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे हे घडू शकले.

आभार

श्री. सुनीळ सामंत यांना माझे हे आत्मवृत्त ई – बुक म्हणून प्रसिध्द कराल का असं मी विचारल्यावर हो जरूर करू असं त्यांचं उत्तर एकदम आनंद देऊन गेले. शिवाय हे कागदावर लिहिलेले हस्तलिखित पाठवायचं कसं हे त्यांनीच सांगितल्यामुळे पाठवायचा मार्ग कळला. त्याबद्दल श्री. सामंताची मी खूप आभारी आहे. श्री. निरंजन जोशी यांच्या प्रोत्साहनामुळे मी लिहू शकले, त्यामुळे त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. माझा नातू चि. मंदार ज्याला मी स्पेशल नातू म्हणते तो लॉकडाऊनमुळे घरीच होता व वारंवार आत्मचरित्र कुठपर्यंत आले याची चौकशी करायचा त्यामुळे त्याची सुद्धा मी आभारी आहे. प्रेमाने कुणी चौकशी करणारे असले ना की लिहायलाही बळ येते !

आदरणीय श्रीमती रोहिणी गोडबोले यांची ओळख श्री निरंजन जोशी यांचेमुळे झाली. त्या पद्मश्री विभूषित असूनही अतिशय साध्या व निगर्वी आहेत. माझ्या सारख्या सामान्य स्त्रीच्या आत्मचरित्राला त्यांनी प्रस्तावना द्यायचे लगेचच मान्य केले. संशोधनाच्या कामात अतिशय व्यस्त असूनही त्यांनी वेळ काढला याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे.

अनुक्रमणिका

१ माझे बालपण

२ माझे शिक्षण व नोकरी

३ माझे आई - वडिल

४ माझा विवाह

५ माझ्या मुलांचा जन्म

६ वयाच्या ४० व्या वर्षापासून मी सुरु केलेले सामाजिक कार्य

७ माझ्या मुलांचे शिक्षण व विवाह

८ विवाहाची पन्नास वर्षे

माझे बालपण

माझा जन्म ३१ मे १९४१ साली पुण्याला झाला. नेमकी माझ्या जन्माच्या वेळी आर्किटेक्ट असणाऱ्या माझ्या वडिलांनी त्यांची नोकरी सोडली. माझी मोठी बहिण उषाताई फक्त ८ वर्षांची. तिच्या पाठीवर आणखी दोन बहिणी प्रभा व रजनी.

माझ्या वडिलांनी काही वर्षे पुणे येथे M.E.S. मध्ये आर्किटेक्ट म्हणून नोकरी केली. इंग्रजांची चाकरी नको म्हणून त्यांनी ती नोकरी सोडली. त्यावेळी स्वातंत्र्य चळवळ जोमात होती. वडिलांनी थोडी वर्षे व्यवसायही केला होता. पुण्यातील शिवाजीनगर भागातील काही इमारतीचे नकाशे काढून दिले व आपल्या निरीक्षणाखाली तेथील इमारतीचे बांधकाम केले. आजही त्यातील काही इमारती डौलाने उभ्या आहेत. पक्के बांधकाम होते व कसलीही भेसळ नाही!

पुण्याहून त्यांनी आम्हा सर्वांना घेऊन जमखिंडीस जायचे ठरविले. तेथे माझी आत्या त्यांचे यजमान व मुले होती. बहिणीचा आधार म्हणून त्यांनी जमखिंडीत कुटुंबाला घेऊन राहण्याचे ठरविले. आत्याचे यजमानही स्वभावाने खूप चांगले होते.

जयश्री पटवर्धन विवाहापूर्वी

त्यावेळी तांदूळ रेशनवर मिळायचा. आम्ही तर जमखिंडीत नवीन. माझ्या बहिणीने उषाताईने रेशनिंग ऑफीसरकडे अर्ज केला. तिचे वय अवघे ९ – १० वर्षांचे. तिने अर्जात लिहिले आम्ही जमखिंडीत नवीन आहोत. आम्हाला तांदळाची अत्यंत गरज आहे तरी तो मिळावा ही विनंती. ती स्वतःच तो अर्ज घेऊन रेशन दुकानात गेली. त्या लहानग्या मुलीचा अर्ज पाहून अधिकाऱ्यांना हसू आले. तिची धिटाई पाहून सर्वांनाच कौतुक वाटले. खरंच धन्य ती माझी बहिण! केवढासा तिचा जीव पण समजूत किती मोठी! त्या वेळचे अधिकारीही दाद घेणारे होते. त्यांनी बहिणीची मागणी मान्य केली.

आमच्यावेळी बालवाडी नव्हतीच. एक वर्ष नाव न नोंदवता शाळेत बसवून घेत असत. त्या इयत्तेला बिगरी म्हणत. ७

व्या वर्षी पहिलीत नाव नोंदवून घेत असत. माझे शाळेत नाव नोंदवायला आई – वडिल कुणीच आले नव्हते. मी व माझ्यापेक्षा दीडच वर्षाने मोठी असलेली माझी बहिण रजनी आम्ही दोघी शाळेत गेलो. मुख्याध्यापकांना माझा जन्म दाखला दाखविला. त्यांनी माझे नाव हजरी पुस्तकात नोंदवून घेतले.

आजचे चित्र पाहता पडलेला फरक अचंबित करतो. आपल्या पाल्याला के.जी. त घालायचे असले तर पालकांना शाळेच्या पटांगणात रात्रीपासूनच रांग लावावी लागते आणि फी पण भरमसाट!

माझी तिसरी इयत्ता संपेपर्यंत म्हणजे १० – ११ वर्षे आम्ही जामखिंडीत होतो. त्यावेळी खूप मुले – मुली सेवादलात जात असत. आम्हा बहिणींनाही सेवादलात जायला आवडायचे. विविध प्रकारचे खेळ खेळायला मिळायचे. महात्मा गांधींची हत्या झाली त्यावेळी आम्ही सेवादलात खेळ खेळत होतो. अचानक सेवादलाचे प्रमुख कै. शामराव पटवर्धन आले. त्यांनी सगळयांना रांगेत उभे राहायला सांगून ध्वज खाली उतरवला. सगळीच मुले – मुली मुसमुसून रडत होती. सगळी का रडत आहेत मला कळेचना! आपणही रडायला हवे म्हणून मी रडायला लागले. मग घरी

आल्यावर कळले की देशाचे कुणी महान पुढारी महात्मा गांधी त्यांची हत्या झाली आहे.

बालवय किती निरागस, निष्पाप असतं नां! बाहेरच्या जगात चाललेली उलथापालथ जरासुद्धा मनाला शिवत नाही. आपण आपल्यातच दंग! भूक लागली की जेवावं, खावं, मस्त खेळावं. आईच्या धाकाने थोडा अभ्यास करावा.

त्यावेळी पटवर्धन सरकारांनी जमखिंडी येथील रामतीर्थ वाड्यात श्रावण महिनाभर ब्राम्हण भोजन घातले. ही प्रथा त्यांनी २१ वर्षे चालवली. आम्ही पण काही वेळा जेवायला जात असू. खूप मोठा मांडव घातलेला असायचा. रामतीर्थ गावापासून लांब होते. परत येतांना माझ्या पायात गोळे येत. त्यावेळी मोठी बहिण मला पाठुंगळी घ्यायची. त्यावेळी सगळयांना भोजन दक्षिणा मिळायची. त्या दक्षिणेचे किती अप्रूप?

आमची आर्थिक परिस्थिती ओढग्रस्तीची असल्यामुळे आम्ही बहिणी लहान असूनसुद्धा जमखिंडीत असलेल्या चॉकलेट कारखान्यात चॉकलेट बांधायला जात असू. बऱ्यापैकी पैसे मिळायचे व शिवाय चॉकलेटही खायला मिळायची. आम्हाला यात कमीपणा कधीच वाटला नाही. लहान वयातच श्रमप्रतिष्ठेचे संस्कार झाले. कुठलेच काम कमी प्रतीचे नसते हे आम्ही शिकलो.

उलट मी बहिणीत सगळ्यात लहान असूनसुद्धा चपळ असल्यामुळे एका दिवसपाळीत १० पौंड चॉकलेट बांधायची. त्यामुळे मला जास्त दराने पैसे मिळायचे.

वडिल मात्र जमखिंडीत फार दिवस राहिले नाहीत. पुण्यात असतांना त्यांचे गुरु कै. श्री. भिडेशास्त्री यांनी वडिलांना गीता प्रचार कर ही शिकवण दिली होती. त्यामुळे वडिलांनी बाहेरगावी जाऊन गीतेवर प्रवचने द्यायला सुरुवात केली होती.

आम्ही जमखिंडीत असतांनाच वडील ६ महिन्यासाठी लंडनला गेले. लोकांनीच यासाठी अर्थसहाय्य दिले. लंडन येथे त्यांनी वक्तृत्व कसे असावे याचे प्रशिक्षण घेतले. त्यात त्यांना मेडेलही मिळाले. लंडनहून परतल्यानंतर कुणाच्यातरी सांगण्यावरून त्यांनी काही दिवस नुसते दुधावरच रहायचे ठरविले. पण हे फॅड त्यांच्या अंगाशी आले. प्रकृतीत खूपच बिघाड झाला. झोपही येईनाशी झाली. त्यामुळे त्यांची मानसिक स्थितीही बिघडली. आमच्या कुटुंबावर मोठेच संकट कोसळले. आर्थिकदृष्ट्या आम्ही कुटुंबीय अडचणीत सापडलो. त्यावेळी माझे मामा पुण्यात रहात होते. मला व माझ्या बहिणीला आईने एक वर्षासाठी पुण्याला पाठवायचे ठरविले. तिने आपल्या भावाला आमच्या सोबतच एक पत्र दिले. आम्ही बहिणी पुण्याला रवाना

झालो. आमच्या बरोबर दिलेल्या एका पत्राने मामाने आम्हाला एक वर्षभर ठेऊन घेतले. असे मामा आता दुर्मिळच! मला मॉडर्न हायस्कूलमध्ये ऍडमिशन न मिळाल्यामुळे मी म्युनिसिपल शाळेत इयत्ता ४ थी मध्ये रुजू झाले. बहिणीला मात्र मॉडर्नमध्ये ६ वी इयत्तेत ऍडमिशन मिळाली. आम्ही बहिणी लहान होतो. मामी आमचे सगळं प्रेमाने करायच्या. त्यांच्या येथील गुळपापडीच्या लाडवासारखी चव पुन्हा कधीच मिळाली नाही.

माझे शिक्षण व नोकरी

पुण्याहून एक वर्षानंतर आल्यावर आम्ही सर्वांनी विजापूरला स्थलांतर केले. माझी मोठी बहिण फक्त ७ वी इयत्ता झालेली. आर्थिक परिस्थिती चांगली नसल्यामुळे तिला पुढे शिकता आले नाही. तिला विजापूरच्या एका खाजगी शाळेत शिक्षिकेची नोकरी मिळाली. त्यावेळी ७ वी इयत्तेलाही खूप महत्व होते.

दुसऱ्या बहिणीलाही पाठोपाठ नोकरी मिळाली. त्यामुळे आमचे कुटुंब आर्थिकदृष्ट्या बऱ्यापैकी स्थिरावले. मी इयत्ता ५ वी ते ७ वी पर्यंत जिजामाता गर्लस् स्कूल या सरकारी शाळेतच शिकले. आमच्या वर्गशिक्षिका योगाताई मोडक होत्या. त्यावेळी ज्या – त्या इयत्तेचे वर्गशिक्षकच सर्व विषय शिकवायचे. मी व माझी घट्ट मैत्रिण सुशिला चिटणीस बाईंच्या लाडक्या विद्यार्थिनी होतो. मला आठवते आहे की बाईंनी आम्हाला ७ वी इयत्तेत असतांना संसारात पदार्पण हे मालतीबाईंचे पुस्तक वर्गात मोठ्यांदा वाचून दाखविले होते. सर्व प्रकारचे चांगले संस्कार मुलींवर व्हावेत ही बाईंची धडपड!

सुशीला चिटणीस व मी जिवलग मैत्रीणी शिकत असतांना

८ वी इयत्तेसाठी मी व सुशिलाने मराठी विद्यालयात ॲडमिशन घेतली. मराठी विद्यालयातील सर्वच शिक्षक खूप चांगले होते. श्री. एस्.एम्. जोशी सर मला विशेष आवडायचे. सर्व विद्यार्थ्यांशी ते अतिशय आपुलकीने वागायचे. गणित उत्तम शिकवायचे त्यांच्या उत्तम शिकवण्यामुळेच माझं गणित चांगलं झालं. त्यांचं वागणं, बोलणं अतिशय शांत, संयमी व शिस्तप्रिय होते.

त्यावेळी मुले – मुलींशी कधीच बोलत नसत. मी ‘ब’ तुकडीत होते. ‘अ’ तुकडीतील २ – ३ मुले कधीतरी बोलायची.

हायस्कूलमधील ही चार वर्षे अगदी छान गेली. शाळेतील ही मुले पुढील आयुष्यात कधीच भेटली नाहीत. आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर भेटणारी माणसे पुन्हा भेटतील असे नाहीच. ती लिंक तुटते. पुढील आयुष्यात दुसरी माणसे भेटतात.

सांगलीला आल्यावर मी नोकरी मिळावी म्हणून S.T.C. झाले. त्यावेळी पेपरमध्ये M.S.E.B. ची जाहिरात आली. मला नोकरी मिळणे हे माझ्या कुटुंबासाठी महत्वाचे होते. मी जाहिरात वाचून M.S.E.B. कडे अर्ज केला. मला इंटरव्ह्यूसाठी बोलावणे आले. हा इंटरव्ह्यू कोल्हापूर येथील M.S.E.B. च्या डिव्हिजन ऑफिसमध्ये होता. वडिल बरोबर आले होते. सकाळी ८ वाजता बोलावले होते. पण माझा नंबर यायला बारा वाजले. इंटरव्ह्यू पॅनेलमध्ये ५ – ६ जण होते. माझी सर्टिफिकेट्स पाहिली व मला एकच प्रश्न विचारला की “तुम्ही कुंकू का नाही लावले?” विचित्रच प्रश्न! मी पण तडफदारपणे सांगितले सकाळी ६ च्या बसने सांगलीहून मी येथे आले आहे. प्रवासाचा वेळ धरून नंबर येईपर्यंत ६ तास बसावे लागले. अनेकवेळा घामासाठी चेहरा पुसावा लागला. त्यात कुंकू केव्हाच निघून गेले असेल. त्यावेळी टिकल्या अजून आल्या नव्हत्या. माझे हे उत्तर ऐकून त्यांनी एकमेकांकडे पाहिले व सर्वजण एकदम गप्प झाले! मी ११ वी प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झाले होते.

इंटरव्ह्यूसाठी बरीच मुले – मुली आली होती. ५ जणांची निवड झाली. त्यात मी एक होते. इतर चौघे B.A., B.Com. होते. ८ दिवसानंतर मी कोल्हापूरच्या डिव्हिजन ऑफिसमध्ये हजर झाले. त्यावेळी सांगलीला आम्ही रहात असलेल्या वाड्यात देवळे यांचे बिऱ्हाड होते. ते आता कोल्हापूरला रहात होते. मी त्यांच्याशी संपर्क करून त्यांच्याकडेच पेइंगेस्ट म्हणून राहिले.

त्यावेळी फक्त ४० रु. महिना मी राहण्याचा खर्च म्हणून देत असे. त्या ऑफिसमध्ये माझ्या आधी रुजू झालेली माझेच नाव असलेली विजया ग. भिडे हिने मला तिच्या घरी रहायला बोलविले. तिचे वडिल कडवे हिंदुत्वनिष्ठ! त्यावेळी ते बालकोशाचे काम करीत होते. अत्यंत स्वाभिमानी, सरळ मनाचे, सतत कामात व्यग्र. आर्थिक परिस्थिती मध्यम असून सुद्धा पदरमोड करून ज्ञानकोशाचे काम करीत होते. आदरणीय भालजी पेंढारकर त्यांना खूप मानत असत. आपल्या नवीन चित्रपटाची कथा त्यांना वाचायला पाठवीत. यांचीच मुलगी प्रसिध्द लेखिका – प्रतिभा रानडे ह्या आहेत. अशा सुसंस्कृत घरी मला पेइंगेस्ट म्हणून रहायला मिळाले. यांच्याकडील ६ महिन्याच्या मुक्कामानंतर मला खटपटीने सांगलीच्या डिव्हिजनमध्ये बदली मिळाली. डिव्हिजन मधून विश्रामबाग येथील सर्कलमध्ये माझी बदली केली गेली. तेथे

M.S.E.B. च्या क्वार्टर्स होत्या. आम्ही सर्व कुटुंबीय भाड्याच्या घरातून क्वार्टर्समध्ये रहायला गेलो.

तेथे टेबल टेनिस, बॅडमिंटन खेळायला मिळत असे. क्वार्टर्समध्ये राहणारे ऑफीसरही आमच्याबरोबर बॅडमिंटन खेळायचे. खेळाची आवड मला लहानपणापासूनच होती. अनेक खेळांच्या स्पर्धेत भाग घेऊन मी नंबरही मिळवायची. काही खेळात मला रोख बक्षिस मिळायचे. त्या पैशांचा त्यावेळी मिळालेला आनंद आज कितीही पैसे मिळाले तरी तसा आनंद होत नाही!

बालपणीचा काळ सुखाचा! असे कां म्हणतात हे आता कळते. माझी बहिण All India Radio Station Sangli येथे स्टेनोग्राफर होती. आमच्या दोघींचाही नोकरीचा काळ छान गेला. माझे दोन्ही धाकटे भाऊ शिकत होते. जवळच असलेल्या इंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये भाऊ शिकत होता. बहिणींनी नोकऱ्या करून आपल्याला शिकविले आहे हे ते कधीच विसरले नाहीत. ते दोघेही आता ७५ च्या घरात असूनही बहिणीबद्दल आदर, आपुलकी, प्रेम अजूनही तितकेच आहे. अशी कदर करणारे भाऊ असणे हेहि मोठे भाग्यच!

माझे आई – वडिल

माझे वडिल शिक्षणाने आर्किटेक्ट झाले. त्यांच्या वयाच्या १७ व्या वर्षीच त्यांचे लग्न आजोबांनी ठरविले. आई फक्त १२ वर्षांची! वडिलांच्या लग्नाची हकीकत - तर फारच मजेशीर! आजोबा विजापूरला रहात होते. वडिलांची आई ते २ वर्षांचे असतांना स्वर्गवासी झाली. घरी आजी होती. आजीनेच यांचा सांभाळ केला. पहिले शिक्षण विजापूरला झाल्यावर ते पुढील शिक्षणासाठी मुंबईला गेले. खरं तर आजोबांची आर्थिकस्थिती अगदी बेताची. पण आई वेगळा मुलगा म्हणून त्यांनी त्याला वाढवितांना विशेष लक्ष दिले. माझ्या आजोबांचा काळ किती जुना पण श्रीपाद उत्तम प्रकृतीचा व्हावा म्हणून त्याकाळी ते स्वतः रोज त्याला एक अंडे आणून द्यायचे.

आमच्या दादांनी मुंबईमध्ये J.J. School of Art मध्ये प्रवेश घेतला. शिक्षणाचा थोडाफार खर्च निघावा म्हणून संध्याकाळी चौपाटीवर जाऊन सुकामेव्याची पाकिटे विकायचे. आजचे पालक भरमसाट फि भरून मुलांचे शिक्षण करतात. Earn and Learn हा संस्कार मुलांवर होतच नाही.

माझी आई सरस्वतीबाई श्रीपाद भिडे

दादांचे शिक्षण चालू होते त्यावेळी त्यांना वडिलांची तार आली. श्रीपाद तुझे लग्न ठरले आहे लगेच निघून ये. ना मुलाने मुलगी बघितली, ना मुलीने मुलगा बघितला. दोन्हीकडच्या वडिलधाऱ्या मंडळींनी लग्न ठरवून टाकले.

आज नातीचे लग्न ठरतांना मी बघते आहे पालकांच्या संमतीला दुय्यम स्थान आहे! मुलगा – मुलगी एकमेकांशी ३ – ४

महिने फोनवर बोलतात. मग लग्न ठरते. पण अलीकडे लग्ने टिकतील असेहि खात्रीशीरपणे सांगता येत नाही. हा परिणाम कशाचा बरे? स्त्री – पुरुष समानतेचा, की स्त्री शिक्षणाचा, का ती करीत असलेल्या अर्थार्जनाचा. मुला – मुलींनी याचा विचार करणे अतिशय आवश्यक आहे. नुसते कालाय तस्मै नमः म्हणून पुढे जाणे योग्य होणार नाही. चुका होतात पण त्या दुरुस्तहि करणे आवश्यक आहे.

वडिल विजापूरला आले ठरल्याप्रमाणे लग्न झाले. त्यावेळी नवरा – बायको एकमेकांशी बोलूही शकत नसत. पण वडील काहीतरी युक्ती करून आईला फिरायला घेऊन जायचे.

पुढे त्यांनी मुंबईला जाऊन शिक्षण पूर्ण केले. पुण्याला त्यांना M.E.S. मध्ये नोकरी मिळाली. स्वातंत्र्याचे वारे जोरात वाहत होते. अनेकांच्या अंगात वीरश्री संचारली होती. वडिलांना पण इंग्रजांची नोकरी नको झाली. त्यांनी नोकरीवर पाणी सोडले. स्वतःचा व्यवसाय सुरु केला. शिवाजीनगर येथील काही लोकांनी त्यांच्याकडून इमारती बांधून घेतल्या. त्यावेळी वडील सिमेंटच्या जाळ्या घरीच तयार करीत. आईपण या कामात मदत करायची. पण विधात्याने त्यांच्या नशिबात काहीतरी वेगळेच लिहिले होते.

पुण्याच्या गीताधर्म मंडळाचे संस्थापक कै. भिडे शास्त्री यांनी दादांना गीतेकडे वळविले. दादांना पण गीतेची शिकवण आवडली. ते एका विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित झाले. त्यांनी इमारत बांधकामाचा व्यवसाय सोडून टाकला. गीता तत्वज्ञानाचा अभ्यास केला व गीतेवर प्रवचने सुरु केली. स्वतःचे ध्येयपूर्ती होण्यासाठी त्यांनी घेतलेला निर्णय आर्थिकदृष्ट्या चुकीचाच होता असे माझ्या भावाला वाटते.

वडिलांचे इंग्रजी उत्तम आणि धाडसी स्वभाव. गावोगावी जाऊन त्यांनी गीतेचा प्रचार केला. धाडसी स्वभावामुळे ते गीता प्रवचनासाठी इंग्लंड, सिलोन व आफ्रिका येथे गेले होते. भारतभर ते फिरलेच.

वडिलांनी लोकांना गीता तत्वज्ञान सांगितले पण माझ्या आईने ते तत्वज्ञान अंगी बाणविले. साने गुरुजींच्या शामची आई सारखीच माझी आई होती. तिने एका आर्किटेक्ट होणाऱ्या मुलाशी लग्न केले पण नंतर मात्र गीता प्रवचनकाराशी तिला संसार करावा लागला. प्रवचनाच्या निमित्ताने दादा सारखे परगावी असायचे. ६ मुलांच्या कुटुंबाची सर्व जबाबदारी आईलाच पेलावी लागली. कधीही कसलीही तक्रार नाही, कसलाही हव्यास नाही. कोंड्याचा मांडा करणारी आमची आई! मी व बहिण ऑफिसला निघालो की

डबासुद्धा आमच्या हातात आणून द्यायची. कधीही कशाचीहि कमतरता तिने आम्हाला भासू दिली नाही. टुकीचा संसार! आज मुलं पैसेही पुष्कळ कमावतात व खर्चही ढीग करतात. नको त्या गोष्टीने घर भरून जाते. पण याचा विचार करायला त्यांना सवडही नाही व इच्छाही नाही!

आम्हा बहिणींच्या मैत्रिणी घरी रहायला सुद्धा यायच्या. आई त्यांचेही प्रेमाने करावयाची. अजूनही त्या फोनवर बोलतांना आईची आठवण काढतात!

माझ्या मोठ्या बहिणीचे लग्न मला आवडणाऱ्या एस्.एम्. जोशी सरांशी झाले! खूप आनंद झाला.

गावोगावी गीता प्रवचनाला जाण्यामुळे दादांचे घरी लक्ष कमीच असायचे! मुलींची लग्ने आई कशी जमावणार? माझ्या दुसऱ्या नंबरच्या बहिणीच्या लग्नाची गंमतच झाली. दादांनी सांगलीतलंच एक स्थळ बहिणीसाठी पाहिलं. मला आश्चर्य वाटलं आम्ही कुणीही मुलाला पाहिलं नव्हतं. बहिणीने वडिलांच्या मतानुसार मुलाला होकार दिला. लग्नाची तारीख ठरली. पत्रिका छापल्या. घरात थोडे फार फराळाचे करणे सुरु झाले. माझ्या जमखंडीच्या आत्या आल्या. त्या आल्यानंतर आम्ही दोघींनी मुलाच्या घरी जायचे ठरविले. त्यांना आमच्याकडून हुंड्याची

रक्कम आगाऊ पाहिजे होती. त्याबद्दल काही सांगायला म्हणूनच आम्ही दोघी गेलो. दादा गावात नव्हतेच!

मुलाला पाहिलं अन् मी हादरलेच. शिक्षणाने B.sc. B.Ed. झालेला. पण दिसायला अतिसामान्य! माझी बहिण अतिशय स्मार्ट! शिक्षीकेची नोकरी करणारी, तडफदार, स्वभावाने मायाळू. हा मुलगा पाहिल्यावर मी व आत्या त्यांच्याशी काही फारसे बोललोच नाही. घरी आल्यावर मी तरी एकदम बॉम्बच टाकला. मी लहान असूनसुद्धा आईला निक्षून सांगितलं. हा मुलगा बहिणीला अनुरूप नाही. हे लग्न आपण मोडूया. खरं तर बहिणालाहि मनातून हेच हवे होते. पण का कुणास ठाऊक ती बोलू शकली नाही.

आम्ही घराला कुलूप लावून सगळे फानाफान झालो. मी बहिणीला घेऊन कोल्हापूरला गेले. तेथून ती नोकरी करत असलेल्या गावी गेली. एका मोठ्या संकटातून आम्ही सुटलो. वडिलांना पत्राने आम्ही कळवून टाकले. वडिलांचाच धाडसी गुण माझ्यात आला होता. पुढे बहिणीला उत्तम स्थळ मिळाले! पाठोपाठ रेडिओ स्टेशनमध्ये काम करणाऱ्या दुसऱ्या बहिणीचेही १ – २ वर्षात लग्न झाले आणि माझा नंबर आला!

माझे आई - वडिल तीन बहिणी दोन मेव्हुणे व वहिनी

दादांना मुलींच्या लग्नाची घाई कधीच वाटली नाही. आपल्या ध्येयापुढे त्यांचे घरगुती गोष्टीकडे दुर्लक्षच व्हायचे. त्यांनी आपली साठी एका वर्षात साठ गावी जाऊन तेथे प्रवचने करून साजरी केली. प्रवचनामुळे गावोगावी त्यांच्या खूप ओळखी होत्या. आपले प्रत्येक प्रवचन त्यांनी लिहून काढले. त्यांची चांगल्या अक्षरातील प्रत मी तयार केली. पुढे प्रवचनांची पुस्तके झाली. वडिलांमुळे माझ्यात कीर्तन – प्रवचनाची आवड निर्माण झाली. अनेक चांगली कीर्तने, प्रवचने मी ऐकली. हा संस्कार माझ्या पुढील आयुष्यात उपयोगी पडला.

कागवाडच्या राममंदिरात नवरात्रीचे वेळी मी अनेक लोकांची कीर्तने – प्रवचने आयोजित केली. हे राममंदिर आधी शेडवाळकरांचे खाजगी मंदिर होते. पण पुढे ते गोंदवल्याच्या ट्रस्टने जीर्णोद्धार केल्यामुळे ते गोंदवलेकर ट्रस्ट श्रीराममंदिर झाले! या मंदिरातील मारुतीची स्थापना श्री. गोंदवलेकर महाराजांनी केली आहे.

माझे आई - वडिल आम्ही दोघे व मुले मैसूरला भावाकडे गेलो असतांना

माझा विवाह

सांगलीच्या बाजीराव भट यांनी माझे लग्न जमविले. कागवाडला कै. बापूसाहेब पटवर्धन यांचे चिरंजीव सतीश पटवर्धन हे शिवानंद कॉलेज कागवाड येथे इंग्रजीचे प्राध्यापक होते. नवरा कसा असावा वगैरे काहीच अपेक्षा माझ्या मनात नव्हत्या. याबाबतीत मनाची पाटी तशी कोरीच होती. कागवाड गाव आम्हाला माहित पण नव्हते. पटवर्धनांच्या वाड्यातच दाखवण्याचा कार्यक्रम झाला. सगळयांनाच मी पसंत पडले. पटवर्धन घराणे हे संस्थानिकांचे. पण १८५७ सालीच विलीन झालेले. त्यामुळे श्रीमंती नव्हतीच. पण सगळीच माणसे सुधारकी विचारांची व मनाची श्रीमंती असणारी होती. मी सांगलीला नोकरी करत होते. कागवाड हे कर्नाटकातील गाव. माझी नोकरी महाराष्ट्र स्टेटची. त्यामुळे नोकरी सोडण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. नोकरी सोडण्यासाठी एक महिन्याची नोटीस द्यावी लागते म्हणून मी लगेच नोकरी न सोडता लग्नानंतर एक महिना माहेरी राहून नोकरी केली व मगच नोकरी सोडली. नोकरी सोडतांना फारशी हळहळ वाटली नाही. कारण लग्न ठरल्यानंतर पटवर्धनांच्याकडे काही अडचण असल्यामुळे ते लगेच न होता ६ महिन्याने झाले. त्या वेळेत

पटवर्धन मंडळींशी थोडाफार परिचयही झाला. माणसे अतिशय सुसंस्कृत असल्याची मनोमन खात्री पटली आणि कुठेही राहिलो तरी काहीना काही करण्याची जिद्द असल्यामुळे खेडेगावात राहण्याचे दुःख अजिबात झाले नाही.

मी व सतीशराव विवाहाचे वेळी

माझे लग्न २६ डिसेंबर १९६७ साली झाले. त्यावेळी वारंवार भूकंपाचे धक्के बसत होते. माझ्या सासूबाईंना भूकंपाची फार भिती वाटायची. त्यामुळे मिरज येथे मंगल कार्यालयात लग्न करायचे ठरलेले असूनही ते नौबाग येथील ब्रह्मानंद महाराजांच्या

मठात करण्याचे ठरले. पटवर्धन मंडळींच्या प्रचंड ओळखी. सर्व गावच त्यांना मानायचा. त्यामुळे इतका जुना काळ असूनही आमच्या लग्नाला त्यावेळी १००० माणसे आली होती. वधू – वरांच्या पंगतीला संध्याकाळचे ५ वाजले. आता बुफे आला. सगळंच झटपट. त्यावेळच्या जेवणाची लज्जत आताच्या झटपट जेवणाला नाही हे मात्र खरे. माझे सासू – सासरे स्वभावाने अतिशय चांगले होते. ते दोघेही चौथी इयत्ता झालेले. पण शिक्षणावर फारसे काही अवलंबून नाही हे त्या दोघांच्याही वागण्यावरून, विचारांवरून माझे ठाम मत झाले! सासूबाईंना वाचण्याची व संगीत ऐकण्याची खूपच आवड! त्या सतारही वाजवायला शिकत होत्या. माझ्याबरोबर कधीही त्यांचा वाद झाला नाही. मुख्य स्वयंपाक मी करायची तर त्या आजूबाजूची तयारी करायच्या. आज सर्वच नात्यात जमीन – अस्मानाचा फरक पडत चालला आहे. माझ्या मुलांना त्या रोज गोष्टी सांगायच्या.

माझे सासरे लोकप्रिय होते. कुणाचे कसलेही काम असो ते नेहमी तत्पर. स्वतःची आर्थिक परिस्थिती चांगली नसताना सुद्धा लोकांना आर्थिक मदत करायचे. म्हणून लोक त्यांना देवमाणूस म्हणायचे.

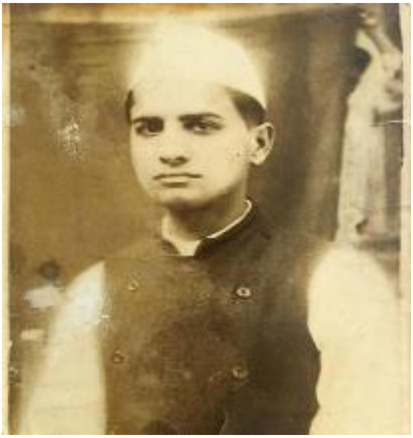

कै. बापूसाहेब पटवर्धन माझे सासरे तरूणपणी

विमलाबाई पटवर्धन माझ्या सासूबाई तरूणपणी

माझे यजमान श्री. सतीशराव हे तर अगदी साधे – सरळ. लग्नानंतर त्यांचा झालेला पहिला पगार त्यांनी माझ्याजवळ आणून दिला. मी जरा चाटच पडले. ते स्वतःसाठी वेगळी अशी पगारातील रक्कम ठेवायचेच नाहीत! छान – छोकी चैन हे शब्द त्यांना माहित नव्हतेच. वाचन, उत्तम संगीत ऐकणे हा छंद. घरकामतही मला मदत करायचे. प्राध्यापक असूनही स्वभाव बोलका नव्हता पण योग्य वेळी योग्य तेच बोलायचे. मराठी व इंग्रजी दोन्ही विषयावर प्रेम. इंग्रजीवर चांगलेच प्रभुत्व. त्यामुळे नोकरी लागल्यापासून Vice Principal ची जबाबदारी गळ्यात पडली. खरं तर यांना प्रोफेसर

व्हायचेच नव्हते. M.A. नंतर त्यांनी लायब्ररी सायन्सचा डिप्लोमा केला. पण लायब्ररियन म्हणून नोकरी न मिळता हीच नोकरी आधी मिळाली व तिही आपल्याच गावात. आई – वडिलांच्या समवेत राहणे त्यांच्यासाठी खूप महत्वाचे होते.

मी व सतीशराव विवाहानंतर पहिल्यावर्षी

कॉलेजचे संस्थापक आदरणीय मल्लिकार्जुन स्वामीजी होते. त्यांचे शिष्य आदरणीय सिद्धेश्वर स्वामीजी हे पुढे कॉलेजमध्ये आले असतांना प्राध्यापकांसहित सर्वजण स्टाफरूममध्ये स्वामीजींचेसह बसले होते. कॉलेज, मुले, शिक्षक यांच्याबद्दल

स्वामींनी काही मार्गदर्शनपर विचार सांगितले. त्यावेळी स्वामीजी म्हणाले प्राध्यापकांची रहाणी साधी असावी. आपल्या कॉलेजमध्ये येणारी मुले ही आजूबाजूच्या खेड्यातून येतात. ती परिस्थितीने गरीब असतात. प्राध्यापक त्यांना आपल्यातलाच एक वाटला पाहिजे. त्यामुळे तुमचा पोशाख साधा असावा. स्वामीजींचे बोलणे यांना एकदम पटले! त्यांनी लगेच पँट – शर्ट व कोट हा पोशाख बदलून विजार, शर्ट हा पोशाख निवडला. डोक्यावरचे केस काढून टाकून गांधी टोपी धारण केली. बायकोला हे आवडेल का हा विचारच केला नाही. तिला गृहीतच धरले. मी पण दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणणारी नव्हते. कॉलेजला जातानाच नव्हे तर इतर कुठेही जातांना हे हाच पोशाख घालायचे!

यांनी घडविलेले विद्यार्थी बाहेरगावी नोकरीसाठी गेले. पण कागवाडला आले की यांना आवर्जून भेटायचे. एकदा तर आम्ही दोघे फिरायला जात असतांना एक विद्यार्थी समोर आला व त्याने रस्त्यातच वाकून नमस्कार केला. हे म्हणायचे मुले हीच आमची इस्टेट!

सर्व सहकारी प्राध्यापकांच्या बरोबर यांचे वागणे खेळीमेळीचे असायचे. हे व त्यांचे मित्र कॉलेजमध्ये टेबल – टेनिस

खेळायचे. दोघेही उत्तम खेळायचे. मीहि कॉलेज संपल्यानंतर काही वेळा त्यात भाग घ्यायची.

दिवस छान जात होते. कुठेही घरच्या मंडळींबरोबर ताण – तणाव नाही. श्री सतीशराव यांचे शिक्षण कागवाडला झालेच नाही. प्राथमिक शिक्षण बेळगावला झाले. ह्यांचे आजी – आजोबा, मावश्या व मामा होते. आजोबा प्रख्यात वकील पण त्यांचा घरी दरारा होता. आजी भरपूर लाड करायची. मावशा सुद्धा तशाच! ह्यांना सकाळी लवकर उठायचा कंटाळा त्यामुळे अभ्यास जरा कमीच करायचे. परीक्षा जवळ आली की सुधा मावशी यांना पाठ्यपुस्तकातील धडे वाचून दाखवीत. मावशांच्या प्रेमळ छायेखाली हे वाढले. पुढे यांना ८ वी – ९ वी साठी पुण्याला रहावे लागले. मॉडर्न हायस्कूलमध्ये त्यांना ऍडमिशन मिळाली. तसेच हॉस्टेलवर राहिले. सगळेच नवीन! पण त्या वेळपर्यंत यांच्या एक मावशी प्राध्यापक म्हणून पुण्याला नोकरी करू लागल्या. त्या ह्यांना सुट्टीच्या दिवशी सिनेमाला व बाहेर घेऊन जायच्या. त्यामुळे यांना मावशीचा खूप आधार होता. १० वी – ११ वी साठी मात्र यांना सांगलीला यावे लागले. तिथे ह्यांच्या काकू रहात होत्या. त्यांना कागवाड खेडेगाव आवडत नव्हते. म्हणून सांगलीला स्वतःची जागा घेऊन त्या रहात होत्या. ह्यांना काकू अजिबात आवडत नव्हती. कारण त्या स्वभावाने खाष्ट होत्या. दुजाभाव पण

करायच्या. ११ वी उत्तीर्ण झाल्यावर हे कागवाडला आले. शिक्षणासाठी इतकी भटकंती करावी लागूनही त्यांनी ११ वी ला चांगले यश मिळविले. पुन्हा पुढील शिक्षणाचा प्रश्न उभा राहिला. यांचे आजोबा श्रीमंत अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्यावेळी श्री. बोडस म्हणून दिवाण होते. त्यांची मुलगी सौ. सिंधूताई गोखले कोल्हापूरला रहात होत्या. त्या म्हणाल्या अरे, सतीश पुढील शिक्षणासाठी कोल्हापूरला ये आणि माझ्याकडेच रहा. काळजी करू नकोस! खरोखर त्यावेळची माणसेच वेगळी होती. सहजतेने दुसऱ्याला मदतीसाठी हात पुढे करायची. कॉलेजच्या दुसऱ्या वर्षात म्हणजे इंटरला असतांना हे नापास झाले व आता शिक्षणाला रामराम ठोकावा व नोकरी शोधावी असा विचार करून कागवाडला आले. पटवर्धनांच्या बद्दल प्रेम व आदर असणारी मंडळी कागवाडमध्ये होतीच. त्यातील शेडबाळकर सरांनी यांना चांगला उपदेश केला व नोकरीचा अजिबात विचार करु नका. पुन्हा परीक्षेला बसा व शिक्षण पूर्ण करा असा मौलिक सल्ला दिला. त्यामुळे हे पुन्हा इंटरला बसले व उत्तीर्ण झाले. यांना मराठी विषय आवडत होता पण त्यावेळी नोकरीच्या दृष्टीने इंग्रजी विषयाला महत्व होते. म्हणून त्यांनी B.A. ला मुख्य विषय इंग्रजी व दुसरा मराठी विषय घेतला. B.A. झाल्यानंतर हे M.A. झाले. रिझल्ट लागण्या आधीच यांना कोल्हापूरच्या गोखले कॉलेजमध्ये इंग्रजी

विषयाचा प्राध्यापक म्हणून नोकरी मिळाली. ६ महिने होतात तोवरच कागवाडला श्री मल्लिकार्जुन स्वामी व कागवाडच्या गावकऱ्यांनी मिळून कॉलेजची स्थापना केली. त्यामध्ये माझे सासरे अग्रेसर होते. यांना लागलीच कागवाडच्या शिवानंद कॉलेजमध्ये इंग्रजी विषयाचे प्राध्यापक म्हणून नोकरी मिळाली. आई – वडिलांच्या समवेत राहायला मिळणार हा आनंद मोठाच होता. आमची शेती कागवाडपासून ३ कि.मी. अंतरावर असलेल्या नौबाग या ठिकाणी होती. पण ह्यांना शेती करण्यामध्ये अजिबात रस नव्हता. एवढेच नव्हे एकंदर आपली किती एकर शेती आहे हे त्यांना माहितही नव्हते. त्या वेळपर्यंत सासरेच शेती पाहायचे. ते मात्र शालेय शिक्षण नसून सुद्धा अतिशय कर्तृत्वान होते. कुळ कायदा आला तरी त्यांच्या खटपटीने नौबागची शेती वाचली. इतरही कागवाडच्या काही लोकांची शेती यांनी कुळ कायद्यातून वाचवून दिली. त्यामुळे शिक्षण नसून सुद्धा ते वकीलच होते असे सगळे म्हणत असंत. लोकांच्या कामासाठी अथणी सरकारी कार्यालयात यांच्या सतत फेऱ्या असायच्या.

माझ्या मुलांचा जन्म

२६ डिसेंबर १९६८ साली माझ्या पहिल्या मुलाचा जन्म झाला. आमची पहिली Anniversary आणि त्याच दिवशी पहिल्या मुलाचा जन्म! पण Delivery च्या वेळी खूपच त्रास झाला. डॉक्टर तर लेबररूममध्ये पराधीन आहे जगती पुत्र मानवाचा दोष ना कुणाचा या ओळी गुणगुणत होते. मी तर सतत श्री रामाचा धावा करत होते. शेवटी एकदा मुलाचा जन्म झाला. पण मुलाला जन्मत:च कावीळ! त्यातून बाळ ५ – ६ दिवसात बरे झाले. पण मला ताप येऊ लागला. त्यामुळे आईचे दूध सक्तीने मुलाला देणे बंद करावे लागले. मग बाटलीचे दूध सुरु केले. मी व आई १८ दिवस दवाखान्यात राहिलो होतो.

मोठा मुलगा जगदिश याला मांडीवर घेतलेल्या सासूबाई व सासरे

खरंच केवळ आईमुळे माझी तीनही बाळंतपणे सुखरूप होऊ शकली व मी तब्बेतीने बरी राहू शकले. आई होणे व आईपण निभावणे खूपच अवघड!

५ वर्षे पर्यंत दुसरे मूल होऊ देऊ नका असे डॉक्टरांनी बजावले होते. ते खरेच होते.

५ वर्षानंतर मला मुलगी झाली. अतिशय गोड. मोठ्या मुलाच्या पुढे माझ्या दुसऱ्या दोन्ही मुलांचे काहीच चालायचे नाही.

तीन मुलांना सांभाळताना माझी त्रेधा तिरपीट व्हायची. तरी मुलांना सांभाळण्यासाठी सासू – सासरे खूप मदत करायचे.

१९७२ साली मोठा दुष्काळ पडला. त्यावेळी पाण्याची प्रचंड कमतरता निर्माण झाली. आमची स्वतःची विहीर असून सुद्धा त्या विहिरीचे पाणी सर्व आटून गेले. नाईलाजास्तव आम्हाला नौबाग येथे शेतावर राहायला जावे लागले. तेथे आम्ही ८ वर्षे राहिलो. त्यावेळी तेथे लाईटही आले नव्हते. माझी दुसरी दोन मुले तेथेच जन्मली. त्यावेळी मी शेतावर वाटेकऱ्यांशी बोलायला जात असे. भाज्या लावल्या की आमची व वाटेकऱ्यांची वाटणी करायला मी जात असे.

कागवाड नौबाग पासून ३ किलोमीटर लांब. पण ८ वर्षे यांनी सायकलवरून रोज जाऊन – येऊन नोकरी केली.

कागवाडपासून परत येतांना घराला लागणारे आवश्यक सामान हे घेऊन यायचे. दोन चाकीचा आग्रह कधीच धरला नाही. आता १५ वर्षांचा मुलगाही मोटारसायकल फिरवताना दिसतो. माझी नौबागची ८ वर्षे थोडी फार अनारोग्याची गेली.

शेजारीच गणेशवाडी हे महाराष्ट्रातले खेडेगाव होते. पण तेथील स्थानिक लोकांनी वाचनालयाची स्थापना केली होती. आज हे वाचनालय स्थापन होऊन १०५ वर्षे झाली. लोकमान्य टिळकांनी या वाचनालयाला भेट दिली होती. पुस्तक निवड समितीवर माझे यजमान काम करीत होते. आजपर्यंत खूप चांगली पुस्तके वाचायला मिळाली. त्यावेळी खेडेगावात बालवाडी नसायची. मी गणेश वाडीतील एका महिलेला ती काढायला सांगितली. तिला त्यासाठी सहाय्यही केले. माझ्या मुलीसाठी त्याचा खूप उपयोग झाला. तेव्हा पासूनच माझ्या मनात सामाजिक कामाचे बीज रोवले गेले.

आम्ही १९८० साली नौबाग येथून पुन्हा कागवाडला रहायला आलो. रहायला यायचे म्हटल्यावर पुन्हा घराची डागडूजी करून घेतली.

८ वर्षानंतर आम्हाला पुन्हा नवीन घडी बसवावी लागली. मोठा मुलगा ६ वीत व मुलीला पहिल्या इयत्तेत कागवाडला घातले.

मराठी शाळा सरकारनेच काढलेली. पण दुजाभाव असा की कानडी शाळेला चांगली बांधीव इमारत व मराठी शाळेचे वर्ग एका देवळात तर थोडे एका भाड्याच्या जागेत असे विखुरलेले. पण असे असूनसुद्धा मराठी शिक्षक उत्तम शिकवायचे.

आम्ही दोघे व माझी तीन मुले जगदिश, सरिता, विनय

वयाच्या ४० व्या वर्षापासून मी सुरु केलेले

सामाजिक कार्य

मी व कागवाड कॉलेजमधील मराठी विषयाच्या प्राध्यापिका कमलाताई कुलकर्णी आम्ही दोघींनी मिळून कागवाड येथील पुढारी लोकांची मिटिंग बोलावली. मराठी शाळा बांधकामाचा विषय मिटिंगमध्ये मांडला. आम्ही दोघींनी बांधकामासाठी अर्थसहाय्य मिळावे म्हणून वेगवेगळे उपाय सुचविले. पुष्कळ उहापोहानंतर बांधकाम कमिटी निवडली गेली. त्यात मला व कमलाताईंना घेण्यात आले.

खेडेगावात पाटील लोकांचे वर्चस्व असते. पण माझ्या मागे संस्थानिकांची सून हे एक वलय होते. शिवाय माझा सामाजिक कामाचा पिंड ओळखून त्याच्या पुढे त्यांना मान तुकवावी लागली.

कमलाताई तर मराठीच्या प्राध्यापिका त्यामुळे त्यांना मान देणे भागच होते.

मराठी शाळेचे शिक्षक आम्हाला खूप मानायचे. त्यांचे आमच्या घरी या बांधकामाच्या संदर्भात येणे जाणे असायचे.

मी आमच्या काही नातेवाईकांना तसेच काही ओळखीच्या लोकांना अर्थसहाय्याबद्दल पत्रे लिहिली.

बारामतीच्या डॉ. मोकाशी यांनी माझ्या पत्राला उत्तर म्हणून रु. ५०००/- चा चेक पाठविला! ही शाळेसाठी आलेली पहिली मदत! १९८४ साली ५००० /- चे मूल्य खूपच मोठे होते. आम्हाला खूप आनंद झाला व आम्ही आणखी झपाटल्यासारखे काम करू लागलो. गावातील कानडी लोक अधूनमधून खोडसाळपणा करायचे. शाळा तर सरकारनेच काढलेली होती. त्यामुळे ती कुणालाच बंद करता येणार नव्हती.

बांधकाम कमिटीचे चेअरमन श्री. हिराचंद कोठारी दिलदार मनाचे होते. आम्ही मदतीसाठी कधी कधी बाहेरगावी सुद्धा जायचो. घरून मला माझ्या सामाजिक कार्याला पूर्ण पाठींबा असायचा. घरचे करून शिवाय हे काम करायचे काही वेळा ताण पडायचा. पण नवरा सासूबाई घरकामात मदत करायचे. कधीच वादाचा प्रसंग आला नाही. वडिलांनी आयुष्यभर गीतेचा प्रसार केला. तो गीतेतील कर्मयोगाचा संस्कार आम्हा भावंडांच्यावर झालेला होताच. तोच मला सार्वजनिक कामाच्या बाबतीत उपयोगी पडला!

कागवाड गावात अण्णागौडा पाटील नावाचे एक कॉंग्रेसचे पुढारी होते. त्यांना मी मराठी शाळा अशी ठिकठिकाणी भरते त्याचा मुख्याध्यापकांना व शिक्षकांना होणारा त्रास सांगितला.

तसेच शाळेला एकसूत्रीपणा रहात नाही. आपण काय मदत करू शकता हे विचारले त्यांनी मला लगेच उत्तर दिले, “जयश्री वहिनी काळजी करू नका.” आमच्या शेतात चार खोल्या बांधल्या आहेत. त्या शाळेसाठी नवीन इमारत येईपर्यंत द्यायला तयार आहे. मला भाडे नको. खरंच अशी दातृत्व असलेली देवमाणसे भेटली म्हणून मराठी शाळेच्या प्रशस्त चार खोल्या बांधून झाल्या.

सरकारकडून काही मदत मिळावी म्हणून आंम्ही जवळच्याच एका गावी एका सरकारी अधिकाऱ्याला भेटायला गेलो होतो. त्यावेळी अथणीचे एक मोठे संघ कार्यकर्ते तेथे आले होते. आमच्या परिचयाचे नव्हते. पण आमचे अधिकाऱ्याशी चाललेले बोलणे त्यांनी ऐकले होते. आपणहून म्हणाले की, तुम्हाला या कामासाठी किंवा अन्य तुमच्या कोणत्याही सामाजिक कामासाठी काहिही मदत लागली तर मला सांगा. आपणहून मदतीचा हात पुढे करणारे आहेत म्हणून समाज तरुन जातो आहे. हे सद्गृहस्थ म्हणजे अथणीचे अरविंद देशपांडे. हरहुन्नरी, सदा लोकसेवा या कामात व्यग्र. लोकांच्या अडचणी, घरगुती भांडणे सोडवण्यात तत्पर.

माझ्या कामाबद्दल पण त्यांना आदर होता. कधीही मी अथणीला गेले की हक्काने घरी जेवायला बोलवायचे. फटकळ नाही पण स्पष्ट वक्ते!

कागवाडला महाराष्ट्रातून ज्या मराठी बोलणाऱ्या स्त्रिया – सूना म्हणून आल्या त्यांचा एक ग्रुप आम्ही तयार केला. तेच आमचं महिला मंडळ! या मंडळाच्या माध्यमातून विविध सामाजिक उपक्रम राबविले.

त्यावेळी वृद्धांना सरकारने पेन्शन जाहीर केली होती. म्हणून आम्ही भगिनींनी गावात हिंडून वृध्द लोक किती आहेत जे पेन्शन मिळविण्यासाठी योग्य आहेत त्यांचा सर्व्हे केला. त्यांच्याकडून पेन्शनसाठी आवश्यक फॉर्म भरून घेतले. ग्रामपंचायतीकडून, सरकारी दवाखान्याकडून योग्य ती सर्टिफिकेटस् घेतली व आम्ही काही भगिनी हे फॉर्म घेऊन अथणीच्या तहसीलदारांकडे गेलो.

तहसीलदारांना थोडे आश्चर्य वाटले. कारण अशा प्रकारचे काम या आधी त्यांचेकडे कुणीच आणले नव्हते. ही पेन्शन मिळण्यासाठी काही नियम होते. त्यातील एक नियम असा होता की या वृद्धांना मिळवता मुलगा असेल तर पेन्शन मिळणार नाही. आम्ही ज्या वृद्धांचे फॉर्म आणले होते त्यातील ४ – ५ वृध्द

मिळवते मुलगे असणारे होते. पण आम्ही तहसीलदारांना म्हणालो सर, मुलगे आहेत व तेहि मिळविते हे नक्कीच पण त्या मुलांची मिळकत त्यांच्याच संसाराला पुरत नाही व शिवाय तरुणांना असणारी व्यसने! मग अशा वृद्धांनी करायचे काय?

तहसीलदारांना आमचे म्हणणे पटले असावे. त्यांनी नियमाच्या बाहेर जाऊन या लोकांची पेन्शन मंजूर केली.

आमचे पहिलेच काम अत्यंत यशस्वी झाले! घरचे आटपून झाले की मला स्वस्थ बसवायचे नाही. मराठी शाळेबद्दल ओढ होतीच. मुख्याध्यापकांच्या परवानगीने मी आठवड्यातून एक तास ७ वी च्या मुलांना इतर काही गोष्टी शिकवाव्यात म्हणून जात होते. शिवथर घळीतून चालणाऱ्या भारतीय संस्कृति दर्शन या परीक्षेस मुलांना बसवत होते. पुस्तके महाडहून मागवली होती. मुलांना मी वाचून दाखवीत असे. मुलांनीही चांगले सहकार्य केले. अधून – मधून मी आणखी सुद्धा एक जादा तास घ्यायची. त्यावेळी मुलांकडून मनाचे श्लोक पाठ करून घेत असे. त्यांना समजेल पचेल इतपत श्लोकांचा अर्थ सांगे. खेडेगावातील मुलांवर असे संस्कार घरून होत नाहीत.

माझा वेळ तर अतिशय आनंदात जायचा. महिला मंडळाच्या माध्यमातून आम्ही वर्षातून दोन मोठे उपक्रम

राबवायचो. कल्पना माझी असायची पण सगळ्या मैत्रिणी मदत करायच्या.

दरवर्षी आम्ही वेगवेगळी शिबिरे घेत होतो. मुलांसाठी शैक्षणिक शिबीर घेतले. त्यावेळी पुण्याहून जाणीव संघटनेचे श्री. विलास चाफेकर व त्यांचे तीन कार्यकर्ते कागवाडला आले. त्यांचा आमच्या घरी चार दिवस मुक्काम होता. त्यावेळी त्यांनी मुलांना पथनाट्ये शिकवली. 'खरा तो एकची धर्म जगाला प्रेम अर्पावे' ही कविता प्रार्थना म्हणून शिकवली. कथा सांगितल्या, गाणी शिकवली.

शाळेने यासाठी खूप सहकार्य केले. महिला शिबीर घेतले तेव्हा पुण्याहून विद्या बाळ आल्या होत्या. त्यांचे शिबीर बायकांना खूप आवडले. यावेळी विद्याताईंनी आपले बरेच अनुभव सांगितले. त्यांनी सुरु केलेल्या 'मिळून साऱ्याजणी' या मासिकाकडे आम्ही पुढे लेखही पाठविले. विद्याताई स्त्री - हक्क, स्त्री - स्वातंत्र्य वगैरे पुढारलेल्या विचारांच्या होत्या.

साने गुरुजी कथा मालेचे काम पुण्याची काही मंडळी करायची. त्यातील तिघांना आम्ही कागवाडला बोलाविले होते. मुले व पालक असे शिबीर त्यांनी घेतले. मुलांना सांगण्यासाठी कोणत्या कथा निवडाव्यात, त्या कशा पद्धतीने सांगितल्या तर त्या

रंजक होतात हे ३ दिवसाच्या शिबिरात सांगितले. आम्ही मंडळातल्या भगिनिंनीही यात भाग घेतला व मुलांना कथा सांगितली. कॉलेजमधील एक प्राध्यापक सुद्धा या शिबिराला आले होते.

एक – दोन वर्षे आम्ही अपंगांसाठी शिबीर आयोजित केले होते. आजूबाजूच्या खेडेगावातीलहि काही अपंग मुले आली होती. त्यांना कॅलीपर्स, बूट, तीनचाकी सायकली दिल्या. ह्या वस्तू ज्यांच्या दुकानात मिळत होत्या ते मुंबईचे एफ.ए. सरकार यांनी त्या वस्तू रेल्वे पार्सलने मिरजेपर्यंत पाठविल्या. त्या आम्ही कागवाडला आणल्या. आमच्या कामाचे एफ.ए. सरकार यांनी कौतुक तर केलेच पण बिलातही सूट दिली. चांगल्या कामाला योग्य ती दाद देणारे समाजात जे लोक आहेत त्यांच्यामुळेच अशी कामे करायला बळ मिळते.

कागवाडच्या एका अपंग स्त्रीला ही तीनचाकी सायकल मिळाल्यावर कोण आनंद झाला! अशी सायकल कागवाडला आणवणारे आम्ही पहिलेच होतो. त्यावेळी आमच्या विभागातील आमदारांनीही मंडळाचे कौतुक केले व प्रशस्तीपत्र दिले. अर्थात हे काम करताना मिळणारे समाधान हेच आमच्यासाठी सर्वस्व होते.

मला वाचनाची प्रचंड आवड व वाचलेल्या पुस्तकांवर मी पत्रे लिहायची. बऱ्याच लेखकांची उत्तरेही आली ती आजही माझ्या संग्रही आहेत. यातूनच श्री. रविंद्र भट, माधवीताई देसाई, डॉ. भिमराव गस्ती, वसुंधराबाई पटवर्धन, रविंद्र पिंगे आणि आणखी काही लेखकांची व्याख्याने आयोजित केली. काही लेखकांची पत्रे व त्यांच्याबद्दलची थोडक्यात माहिती शेवटच्या परिशिष्ठात जोडली आहे. चांगले लेखक ऐकणे, पाहणे हेहि एक वेगळेच समाधान देते.

एके वर्षी आम्ही गावातल्या काही ज्येष्ठ नागरिकांचा सत्कार केला. ज्यांनी खेड्यात राहूनसुद्धा आपल्या मुलांना उत्तम घडविले, ती मुले आज बाहेरगावी उच्च पदावर काम करीत आहेत. अशा ज्येष्ठांचा सन्मान हा आनंददायी ठरला.

काही वर्षे आम्ही मुलांसाठी उन्हाळयातले १५ दिवसांचे शिबीर घेतले. मुलांना काही तरी नवीन शिकायला मिळावे म्हणून बाहेरगावच्या काही शिक्षकांना या शिबिरासाठी बोलाविले होते.

मला तर मुलांसाठी स्वतः काही करावे असे खूप वाटायचे. एक वर्षभर माझ्या ओळखीतील पालकांच्या मुलांना कागवाड येथे असलेल्या श्री राममंदिरात बोलवित असे. सकाळी ८ – ९ मी त्यांना सूर्यनमस्कार घालायला शिकवीत होते. सूर्यनमस्कारानंतर

त्या मुलांना ४ – ५ श्लोक सांगत असे. प्रत्येकाने घरून येतांना एकेक केळं आणायचे व सूर्यनमस्कारानंतर तेथेच खायचे. मुलांचे पालक या सूर्यनमस्कारावर खूप खुश होते. मुलांवर व्यायामाचे चांगले संस्कार झाले.

लहानपणी जमखिंडीत असतांना कीर्तनकार पटवर्धन बुवा तेथे आले होते. त्यांनीच आम्हाला सूर्यनमस्काराचे वळण लावले. खूप मुले यायची. सूर्यनमस्कारानंतर ते मुलांना भिजवलेले शेंगदाणे, कधी गुळपापडीचा लाडू खायला द्यायचे. त्यावेळी बालमनावर झालेला त्या व्यायामाचा संस्कार आजही ८० व्या वर्षी तो टिकून आहे. आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर व्यायामाचे प्रकार बदलले. पण मी व्यायाम कधीच सोडला नाही. प्राणायामामुळे आजही माझा मेंदू तल्लख आहे. असे अभिमानाने सांगते.

रक्तदानाचे शिबीर तर आम्ही अनेक वेळा घेतले. प्रतिसाद छान मिळायचा. एकदा आम्ही कागवाड येथील हेल्थ सेंटरमध्ये रक्तदान शिबीर आयोजित केले होते. पण हेल्थ सेंटरमधील डॉक्टर मंडळी आमच्यावर नाराज झाली. त्यांचे म्हणणे महाराष्ट्रातील रक्तपेढीच्या लोकांना का बोलवता? कर्नाटकात रक्तपेढ्या आहेतच ना! अर्थात पुढील वर्षी आम्ही बेळगाव येथील रक्तपेढीच्या लोकांना बोलावले. पण मी हेल्थसेंटरच्या डॉक्टरांबरोबर वाद

घातला होता. कागवाडपासून मिरज २० कि.मी. अंतरावर आहे व मिरज म्हणजे डॉक्टरांचा बालेकिल्ला. त्यामुळे कागवाड येथील बरेच लोक विशेष उपचारासाठी मिरजेलाच जायचे. तेव्हा असे असतांना आम्ही रक्तदान सांगली मिरज येथील रक्तपेढ्यांना देणे योग्य नव्हे का?

बेळगाव पुष्कळंच लांब.

पण गावातील पुढारी आमची बाजू घ्यायचे. कारण आम्ही प्रामाणिकपणे करीत असलेले सामाजिक काम ते पहात होते.

स्मितातार्इ शिरगावकर उगार यांचा सत्कार आमच्या महिला मंडळाच्या वतीने

काही वेळा आम्ही करमणुकीचे कार्यक्रमही आयोजित केले. हिप्ना टिझमचा कार्यक्रम खूप गाजला.

'सा रे ग म चा' ऑरकेस्ट्राहि बोलाविला होता. काही कार्यक्रम तर आम्ही तिकीट लावून करायचो. त्यामुळे कार्यक्रमासाठी द्यावे लागणारे मानधन त्यातून देत असू.

पुण्याच्या वैद्यांचा माऊथ ऑर्गनवरील गाण्याचा कार्यक्रम सगळयांनाच भावला.

मंडळातल्या सगळयाच भगिनी चांगल्या घराण्यातील होत्या. त्यामुळे त्या गावात तिकिटे खपवायला लागल्या की लोकांना नाही म्हणता यायचे नाही.

घराण्याचे वलय माणसाला खूप उपयोगी पडते. गेले ३५ – ४० वर्षे आम्ही २० जणी महिला मंडळामुळे एकत्र राहू शकलो. पहिल्यांदा मंडळात खूप महिला होत्या. पण दरवर्षी थोड्या – थोड्या कमी होत २० जणी मात्र आतापर्यंत एकत्र आहोत. मी सांगितलेल्या कल्पना, माझे विचार सहसा भगिनींनी झुगारून टाकले नाहीत. सर्वांची संमती, मदत घेऊनच मी काम पुढे नेत असे. माझ्या कर्तृत्वावर, धिटाईवर सगळयांचा प्रचंड विश्वास होता.

मी ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकीला लोक आग्रहास्तव दोनदा उभी राहून निवडून आले. पण ऐपत असूनसुद्धा

निवडणुकीसाठी मी एकही पैसा खर्च करणार नाही अशी माझी अट होती आणि मी ते करूनहि दाखवले.

अलीकडे बायकांनी पुढे यावे म्हणून सरकारने सरपंचाची जागा स्त्रियांना राखून ठेवली. S.C. , S.T. बायका सरपंच व्हायच्या पण मुळात शिक्षण कमी व बाहेर पडून पंचायतीत कधीच न आलेल्या त्या सरपंच झाल्या तरी त्या काम कसे करू शकणार? हा विचार सरकारी स्तरावर झालाच नाही. बायकोला पुढे करून त्यांचे पुरुष हे काम करायचे. तरी मी व २ – ३ भगिनी या बायकांना शिकवायचो की तुम्ही काम शिकून घ्या, धाडसाने सरपंचांच्या खुर्चीवर बसा. सरकारच्या या धोरणामुळे एवढेच झाले की या बायका पंचायतीत यायला लागल्या. पण काम मात्र त्यांचे पुरुषच करायचे!

सांगलीचे डॉ. भैय्यासाहेब परांजपे हे डोळ्याचे डॉक्टर होते. त्यांच्या सुनेला आम्ही नेत्रदानाबद्दल माहिती सांगायला बोलाविले. नेत्रदान करतानाची एक सी.डी. देखील त्यांनी दाखवली. त्यावेळी अनेक लोकांचे नेत्रदानाचे फॉर्मस् आम्ही भरून घेतले. पण प्रत्यक्ष मृत्युनंतर फक्त तीनच लोकांचे नेत्रदान झाले. हे काम खूप अवघड आहे. कारण माणसाचा मृत्यू ही इतकी दुःखद

घटना असते की त्यावेळी भावनांवर संयम ठेवून हे नेत्रदानासाठी आमच्या मंडळाला सांगावे एवढे त्यांना सुचायचेच नाही!

माझ्या मैत्रिणीने मात्र रात्री दोन वाजता मला लँड लाईनवरती फोन करून सांगितले की तिच्या सासूबाई स्वर्गवासी झाल्या आहेत. तुम्ही मिरजेच्या लायन्स नेत्र लॅबला कळवा. मी पण तत्परतेने उठले माझ्याकडे त्यांचा नंबर होताच. त्यांना पत्ता सांगितला ते पहाटे ३ वाजता आले व आमच्या खटपटीमुळे कागवाडातले पहिले नेत्रदान झाले! एकीकडे दुःख व चांगले काम झाले म्हणून दुसरीकडे आनंद!

गेली ६ – ७ वर्षे मी मतिमंद मुलांनी बनविलेल्या कलावस्तू विक्रीच्या माध्यातून समाजापुढे आणते आहे. मुंबईचे श्री. हरीश देसाई सोफ्टवेअर इंजिनिअर आपला व्यवसाय सांभाळून हे काम करीत होते. ते मुंबईतील दिव्यांग मुलांच्या शाळांकडून या कलावस्तू आणायचे. मला हे काम आवडले. मला व हरीशला याच्यात कुठलाच आर्थिक लाभ नव्हता. पण ह्या मुलांनाही अर्थार्जन होणे आवश्यक आहे म्हणून आम्ही हे करीत होतो. पण गेल्या मार्च महिन्यापासून कोविडमुळे हे काम बंद पडले.

पण तरीही ह्या मुलांचे काहीतरी काम करावे या विचारामुळे माझ्या विचारांशी जुळणाऱ्या दहा जणांचा मी एक ग्रुप

तयार केला व मशिनव्दारे या मुलांना काम देऊन त्यांना अर्थार्जन उपलब्ध करून द्यावे हा हेतू! पण कोविड सारखा कमी – जास्त होत असल्यामुळे कामाला अजून गती येईना.

मनात कितीही असले तरी कुठलीही गोष्ट अंमलात यायला योगही यावा लागतोच!

या सर्व सामाजिक कार्यातून आयुष्याच्या संध्याकाळी मी हे जरूर शिकले की कुठल्याही उपभोग्य वस्तूंपासून मिळणारा आनंद हा थोड्या काळापुरताच असतो. पण दुसरा सुखी व्हावा म्हणून जे काम आपण करतो त्यातून मिळणारा आनंद खूप काळ टिकणारा असतो व तो मानसिक समाधान निश्चितच देतो.

ग्रामपंचायत सदस्य म्हणून मी दहा वर्षे काम केले. न्याय – निवडा कमिटीत मी पंचायतीत असतांना काम केले. त्यामुळे लोकांच्या हद्दीसाठी किंवा इतरही भांडणे मी कमिटी मेंबर्सबरोबर प्रत्यक्ष स्थळी जाऊन सोडवायची. मी प्रतिष्ठित घराण्यातली त्यामुळे गावातल्या काही लोकांना वाटायचे की यांनी हे काम करू नये. मला कधीच तसे वाटले नाही. कुठलेच काम कमी प्रतीचे किंवा कमी प्रतिष्ठेचे नसतेच. बालपणापासून हाच संस्कार झालेला. माझ्या नवऱ्याचा याला कधीच विरोध नव्हता म्हणूनच मला बळ यायचे.

अनेक कार्यक्रमात मला सन्मानाने बोलविले जायचे. माझे विचार जाहीरपणे सांगायला मिळायचे. माझ्यामुळे पंचायतीमधील भ्रष्टाचार कमी झाला असे मुळीच नाही पण माझ्या व्यक्तीमत्वाला पंचायतीतले लोक थोडे – फार घाबरून असायचे.

माझ्या मुलांचे शिक्षण व विवाह

माझा मोठा मुलगा M.Sc. झाला. हायस्कुलपर्यंतचे तीनही मुलांचे शिक्षण कागवाड येथेच झाले व तेही मराठी माध्यमातून झाले. खेड्यात शिकली म्हणून माझी मुले कुठेच कमी पडली नाहीत. सर्व कलेमध्ये तसेच अभ्यासातही आपली मुले आघाडीवर असावीत असा अट्टाहास आम्हा पालकांचा कधीच नव्हता. त्यामुळे मुलांना ग्राउंडवरही खूप खेळायला मिळायचे. शिवाय घरात टी.व्ही. मोबाईल नव्हतेच. त्यामुळे त्याचेही आकर्षण नव्हतेच.

१० वी उत्तम तऱ्हेने उतीर्ण झाल्यावर माझी मुले कॉलेज शिक्षणासाठी बाहेरगावी राहिली. माझा मोठा मुलगा ११ वी पासून M.Sc. पर्यंत विलिंग्डन कॉलेजमध्ये शिकला. पुढे शिकण्याचा कंटाळा आल्यामुळे तो कागवाडला घरीच आला. कागवाड पासून जवळच उगार साखर कारखाना होता. तेथेच त्याला नोकरी मिळाली. शिवाय आमची घरची शेती होतीच. साखर कारखान्यात शेती अधिकारी म्हणूनच त्याला काम मिळाले. कधीही काळ्या पैशाची अभिलाषा न धरता अतिशय प्रमाणिकपणे त्याने काम केले. सतत शेतकऱ्याची बाजू घेत राहिला. खूप माणसे जोडली.

एकदा त्याच्या मोटार सायकलचा अपघात झाला तर उगारचे अगणित लोक भेटायला आले. पैशापेक्षा लोकांच्या प्रेमाला महत्व देणारा हा मुलगा.

लहानपणी विलक्षण हट्टी. त्याचे हट्ट पुरविता पुरविता नाकी नऊ यायचे. एका मुलाला सांभाळताना चार मुलांना सांभाळायचे कष्ट पडायचे!

मधली मुलगी सरिता विलिंग्डनमध्ये १२ वी सायन्स करून हुबळीला मुलींच्या पॉलिटेक्निकमध्ये शिकली. ६ महिन्यातून एकदा मी तिला कॉलेजवर भेटायला जायची. हॉस्टेलवर राहणे आपण जोपर्यंत तेथे रहात नाही तोपर्यंत त्याबद्दल आकर्षण असते. पण तेथे रहायला लागल्यावर मात्र घरच्या प्रत्येक गोष्टीची किंमत कळते.

ती हॉस्टेलवर होती तेव्हा आम्ही गावाबाहेर आधीच घेऊन ठेवलेल्या प्लॉटमध्ये घर बांधायला घेतले. मराठी शाळा बांधकामानंतर पुन्हा एकदा घर बांधकामासाठीही मी खूप कष्ट घेतले.

आम्ही ८ वर्षे नौबागेत राहिलो तेव्हा मी सासऱ्यांना म्हटले होते की कागवाडला गावाबाहेर श्री. पाटील यांनी आपल्या शेताचे घरबांधणीसाठी प्लॉट पाडले आहेत. आपल्याला पण एक प्लॉट

घेऊया. पुढे मागे त्याचा उपयोग होईल. तसा तर आमचा कागवाडातील वाडा जुनाच झाला होता. सासऱ्यांना ते योग्य वाटले. मला म्हणाले निम्मे पैसे तुझ्या नवऱ्याला द्यायला सांग निम्मे मी देईन. त्यावेळी १ रु. स्क्वेअर फुटाने ५००० स्क्वेअर फुटाचा प्लॉट आम्ही घेतला. ही गोष्ट १९७२ सालची. पण त्यावर घर बांधण्याचा योग आला १९९२ साली. माझे सासरे १९८० साली नौबाग येथेच स्वर्गवासी झाले.

त्यावेळी प्राध्यापकांना पगारही अगदी कमीच होते. त्यामुळे शिल्लक कमीच पडायची. वाडा केव्हा पडेल ह्याचा नेम नव्हताच व वाड्यात चुलत सासरे रहायचे त्यांचा आम्हांला भाऊबंदकीचा खूप त्रास होता. काही वेळा गोष्टी सहन करण्याच्या बाहेर जायच्या. मी नवीन घर बांधण्याचा यांच्यामागे लकडाच लावला.

इंजिनीअरला नकाशाचे पैसे द्यायला नकोत म्हणून आम्ही सांगलीला राहणाऱ्या माझ्या भावाच्या घरचाच नकाशा घेतला. भावाच्या मदतीने मी पाया खुदाई, कॉलम उभे करणे वगैरे कामे मजुरीने दिली. पैसे कमी पडू नयेत म्हणून मी माझे सर्व दागिने आधी बँकेत गहाण ठेवले पण व्याजाच्या भीतीने मी ते विकून टाकण्याचाच निर्णय घेतला. हे त्यावेळी ५३ वर्षांचे होते. ह्यांच्या

नावावर १ लाखाची L.I.C. पॉलिसी उतरवून कर्ज घेतले. पॉलिसीसाठी सुद्धा आम्हाला खूप खटपटी लटपटी करायला लागल्या.

आमच्या नशिबात नवीन घराचा योग होता म्हणून १९९३ साली एक हजार स्क्वेअर फुटाचे घर बांधून पूर्ण झाले. घर बांधताना अनेक अडचणी आल्या पण परमेश्वरानेच त्या सर्व संकटांना पार करून जाण्यासाठी आम्हाला बळ दिले. घर पहावे बांधून या म्हणीची प्रचीती आली.

१९९३ मार्च मधील संकष्टीच्या दिवशी मी संध्याकाळी स्वयंपाक घरातील सर्व सामान मोलकरणीला मदतीला घेऊन टेम्पोने नव्या घरी आणले व सर्व सामान जागच्या जागी लावून रात्री वाड्यात परत जाऊन संकष्टीचा उपवास सोडला.

दुसऱ्या दिवशी वास्तूशांत ठरलेलीच होती. सर्व काही यथासांग पार पडले व आम्ही सासूबाईंचे सकट नवीन घरी रहायला आलो.

गंमत म्हणजे प्लॉट घेण्याची कल्पना माझी म्हणून सासऱ्यांनी ग्रामपंचायतीमध्ये प्लॉटला माझे नाव लावले. हे मला माहितही नव्हते. जेव्हा घर बांधणीसाठी पंचायतीची लेखी अर्ज देऊन

परवानगी मागितली तेव्हा मला हे कळले. त्यामुळे घर माझ्या नावावर झाले हा एक नशिबात लिहिलेला योगच!

मी मात्र घराला नाव सासऱ्यांचेच दिले. 'विनायक' त्यांच्यामुळेच हे नवीन घर आम्हाला मिळाले.

नवीन घरी रहायला आल्यावर मोठ्या मुलासाठी आम्ही हळू – हळू वधू संशोधन सुरु केले.

विवाह हा आयुष्यातील फार मोठा टर्निंग पॉईंट असतो. आतासारखे त्यावेळी फोनवर ४ – ५ महिने बोलणे असले काहीच नव्हते. दोन भिन्न स्वभावाच्या व्यक्ती एकत्र येणं आणि त्यांनी एकमेकांना समजून घेणं हे खूपच कठीण असतं. मुलांच्या विवाहानंतर त्यांचे प्रमाणे घरातील इतर सदस्यांच्या जीवनातीलही तो टर्निंग पॉईंटच असतो. आज पर्यंत आपण ज्या चाकोरीतून जात असतो. त्याला नक्कीच वेगळे वळण येते. आपल्या संसारात नवीन आलेल्या व्यक्तीशी आपण जुळवून घेण्याचा नक्कीच प्रयत्न करतो. पण उभयपक्षी तसे होईलच असे नसते. नवरा – बायकोचे नाते हे अतिशय जवळचे असल्यामुळे ते त्यांच्यात झालेला मतभेद विसरतातही. पण इतरांचे तसे होत नाही.

मला देखण्या व हुशार सूना मिळाल्या. घरोघरी मातीच्याच चुली प्रमाणे आमचेही मतभेद होतातच. आयुष्याच्या संध्याकाळी

मी खूप काही शिकले. त्यामुळे कुणाचेच बोलणे मी मनाला लावून घेत नाही आणि माझ्या स्वतःच्याच विश्वात रमून जाते.

धाकटा मुलगा विजापूरच्या B.LD कॉलेजमधून B.E. झाला. १२ वी सायन्स त्याने कागवाडच्याच कॉलेजमधून केले. C.E.T. ची परीक्षा देणारी पहिलीच बॅच. त्यामुळे या परीक्षेची माहिती ना मुलांना होती ना शिक्षकांना!

त्यामुळे मुलांना मार्क्स यथातथाच मिळाले. त्यावेळी बेंगळूरला जाऊन तिथेच C.E.T. चा रिझल्ट पाहून ज्या कॉलेजमध्ये रिकामी जागा असेल तेथेच ॲडमिशन लगेचच पैसे भरून घ्यावी लागे त्यामुळे माझ्या मुलाला विचार करायलाही फारसा वेळ मिळाला नाही. त्याला विजापूरच्या B.LD कॉलेजमध्ये सिव्हील विभागाकडे एकच सिट रिकामी होती. तेथे ॲडमिशन घ्यावी लागली. पुढील वर्षी त्याला मेकॅनिकलला बदलून मिळाले पण एकंदर विजापूरला त्याचे राहण्याचे खूप हाल झाले. आधीच शरीरयष्टीने बारीक असलेला आणखीनच बारीक झाला. तरीही त्याने इंजिनिअरिंगची पदवी उत्तम तऱ्हेने मिळवली. किर्लोस्कर कंपनीत त्याला नोकरी मिळाली. एक वर्षानंतर कंपनीने बरेच लोक कमी केले त्यात त्यालाही कमी केले. पुढे त्याला पुण्याला जॉब मिळाला. पण त्याच्या बुद्धीमत्तेचे तेथे चीज झाले

नाही. बऱ्याच ठिकाणी वरिष्ठांच्याकडे गुणग्राहकता याचा अभाव दिसतो. गुणी लोकांच्यातील गुण ओळखून त्यांना पगाराचा मोबदला भरपूर देऊन कंपनी उर्जितावस्थेला नेणे याचा अभाव दिसतो.

तो पुण्याला होता त्यावेळी आम्ही दोघे त्याच्याकडे बरेच दिवस रहायला जायचो. शहरातले जीवन जगायला मिळाले. माणसे जोडणे व ती जपणे हा स्वभाव असल्यामुळे आम्ही पुष्कळांच्या ओळखी करून घेतल्या त्यामुळे नवीन माणसे जीवनात आली. कसे असते ना आपल्या जीवनात किती तरी माणसे येतात जातात ती का येतात याचा विचार कधी मनात आला का? ही लिंक कशी जुळते. अगदी आपल्या जन्मापासून.

पुण्यानंतर त्याला ठाण्याला Crompton कंपनीमध्ये नोकरी मिळाली. ही नोकरी छान होती. पण पुढे काही वर्षा नंतर कंपनीने एकदम धोरणच बदलले. ठाण्याच्या कंपनीने आपली जागा विकूनच टाकली. कुणाला गोव्याला पाठवले तर कुणाला आणखी कुठेतरी. मुलाने ही नोकरीसोडूनच टाकली. मोटार डिझाईनिंग हा त्याच्या करिअरचा विषय होता. मेहनत व हुशारी दोन्ही त्याच्याजवळ होती.

पुण्यात असतानाच पुण्यातीलच एका मुलीशी त्याचा विवाह झाला. अर्थात पत्रिका पाहणे वगैरे सर्व सोपस्कार आम्ही केलेच.

दोन्ही मुलांची लग्ने जमविताना आम्ही खूप मुली पाहिल्या.

उभयतांची पसंती हा तर मोठाच योग आहे आणि त्यात पत्रिका जमणे हे तर फारच अवघड. माझी मनस्थिती तर दोलायमानच असायची. पत्रिका जुळणे यावर फारसा विश्वास नसून सुद्धा नाईलाजे पत्रिका बघणे हा सोपस्कार करायला लागायचा. शेवटी काय घडायचे तेच घडते! आपण निमित्त मात्र असतो.

मधली मुलगी दिसायला छान. तिने पॉलिटेक्निक कॉलेजमधून कंप्युटरमध्ये डिप्लोमा केला. त्यावेळी हा विषय घेणारी तिची पहिलीच बॅच होती. कंप्युटर हार्डवेअर ह्यावर तिने डिप्लोमा केला. अन् पुढे सॉफ्टवेअरला चांगले दिवस आले. अर्थार्जनासाठी तिच्या शिक्षणाचा काहीच उपयोग झाला नाही. मुलीला दाखवायला नेणे हे तिला अजिबात आवडायचे नाही. पण खूप वेळा रूढी परंपरा यापुढे आपण हतबल ठरतो.

तिचा विवाह कोल्हापूरच्या स्थळाशी झाला आणि आमच्या तीनही मुलांची लग्ने व्यवस्थित पार पाडून आमची एक मोठीच जबाबदारी संपली.

माझी मुलगी खूप समजूतदार! सासरच्या सर्वांशी तिने छान जुळवून घेतले. पण तिच्या दुर्दैवाने तिला एक मतिमंद मुलगी झाली. लहान असतांना ती गतीमंद होती. पण वयात आल्यावर तिच्या शारीरिक प्रकृतीत बदल झाला आणि ती थोडी मनोरुग्ण झाली. आम्ही सगळ्यांनीच ती बरी व्हावी म्हणून खूप प्रयत्न केले. मुलीने तर अपार कष्ट घेतले. मुलगी सुधारावी म्हणून ती प्रयत्नात कधीच कमी पडली नाही. खरंच याचे अतिशय कौतुक वाटते. मुलीच्या बाबतीत तिला निराशा यायची पण या निराशेला ती वेळीच झटकून टाकायची.

तिची दुसरी मुलगी मात्र अत्यंत हुशार, दिसायला सुंदर. चित्रकला, गाणं या कला अवगत असलेली अशी आहे. त्यामुळे मुलांच्या बाबतीतले तराजूचे पारडे समतोल झाले.

मोठ्या मुलाची दोन्ही मुले. एक मुलगा व एक मुलगी अतिशय चांगले आहेत. त्यांना सांभाळण्यात माझे दिवस कसे गेले कळलेच नाही. माझा हा मोठा नातू तर स्पेशल आहे. आजी – आजोबां बद्दल नितांत प्रेम असणारा. आता इंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये असून सुद्धा माझ्यावर असलेले त्याचे प्रेम अजूनही टिकून आहे. लहानपणी मी त्याला पुष्कळ काही शिकवले. आता माझ्या म्हातारपणी तोच मला शिकवतो. माझा तो सल्लागारही

आहे. उलट त्याचे सल्ले मला आवडतात. म्हातारपणी माणसाला खायला – प्यायला कमी लागते पण आपल्यावर प्रेम करणारे माणूस लागते. ते माझ्या नातवाकडून नक्कीच मिळाले!

जगदिश व सून भाग्यश्री

विवाहाची पन्नास वर्षे

आमच्या विवाहाला ५० वर्षे झाली. तो पन्नास वर्षाचा वाढदिवस आमच्या मुलांनी, सुनांनी नातवंडांनी अतिशय सुंदर रितीने साजरा करून आम्हाल खूप आनंद दिला. कऱ्हाड जवळ आपले गाव म्हणून पिकनिक स्पॉट आहे. तिथे आम्ही २५ जणं आदल्या दिवशी संध्याकाळी गेलो. रात्री 'जेवण गाणी', गोष्टी गप्पा वेळ कसा गेला कळले नाही. त्यांना मात्र ३ – ४ वर्षे प्रकृतीचा त्रास होता. म्हणून म्हणावा तसा प्रत्येक गोष्टीत भाग घेता आला नाही. प्रकृतीचे टेन्शन होते. मला तरी इकडे नवऱ्याच्या प्रकृतीची काळजी व इकडे सर्व गोष्टीत सहभागी होण्याची उत्सुकता! आम्ही पुष्कळ खेळ खेळलो. मी तर वय विसरून सगळयात भाग घेतला. सगळयांनी आवाज असो किंवा नसो गाणी म्हटली. उत्सवमूर्ती म्हणून यांनी सुद्धा एका हिंदी गाण्याच्या चार ओळी म्हटल्या. तरुणपणी हे गाणं चांगले म्हणायचे. बासरी वाजवायचे. सर्व प्रकारचे संगीत ऐकणे हा तर यांचा रोजचाच कार्यक्रम! पण या संगीताच्या वेडामुळेच ते म्हातारपणी आनंदी राहू शकले. रात्रीच्या झोपेनंतर हे दिवसा थोडा वेळच झोपायचे. नंतर भरपूर वाचन करायचे. इंग्रजी साहित्यही मनापासून आवडायचे. आपल्यामुळे

दुसऱ्याला त्रास होऊ नये म्हणून जास्तीत जास्त काळजी घ्यायचे. अशक्तपणा, आजार सहन करण्याची सहनशक्ती खूपच होती. या बाबतीत आम्ही दोघे भिन्न होतो. मला आजार आला की घाबरायला व्हायचे. याउलट हे सहजच म्हणायचे आता गाडी उताराला लागली आहे काही ना काही होणारच. यांचं दुखणं – खुपणं कमी व्हावं म्हणून मी शक्यतो सर्व उपचार करायची. कधीच हेळसांड केली नाही. वयाच्या ६५ व्या वर्षीपासून यांनी तिखट खाणे सोडून दिले. त्यामुळे तिखट – मसाला न घातलेली तोंडी लावणी आम्ही करायचो. यांच्या वयाच्या सत्तराव्या वर्षी पासून लांब फिरणे कमी झाले. खरोखर आम्ही आयुष्यात संध्याकाळचे फिरायला जाणे कधीच सोडले नव्हते. पावसाळ्यात छत्री घेऊन फिरायला जायचो. पण फिरणे चुकवायचे नाही. धो... धो... पावसातही अडकलो तिही मजा अनुभवली. एकमेकाला सोडून राहणे हे आम्हाला माहितच नव्हते.

माझ्या प्रत्येक सामाजिक कार्यास यांचा पाठिंबा असायचा. पडद्याआड राहून हे सर्व ती मदत करायचे. उत्तम सामाजिक कार्य करणारे बायकोचे महिला मंडळ म्हणून यांना अभिमान वाटायचा. विवाहाला ५० वर्षे झाली म्हणून महिला मंडळाने आम्हा उभयतांचा सत्कारही केला.

आयुष्य इतकं पटकन सरतं की काही घटना नुकत्याच घडल्यासारखे वाटते. प्रत्येक क्षण जागून घ्या असं म्हणतात ते अगदी पटतं.

नवरा बायकोची एकमेकांना अनुरूप साथ असणं किती महत्वाचं असतं. ती असली की जीवनात आनंदी आनंद असतो व मग आयुष्य कधी संपलं कळतंच नाही. हे आता नाहीत पण यांच्याबरोबर घालवलेल्या क्षणांच्या अनंत आठवणी माझ्याजवळ आहेत. त्यामुळे हे अजूनही माझ्याबरोबर आहेत असेच मी समजते. एवढे मात्र खरे की आता बाहेर जातांना एकटीने जाणे जीवावर येते. अलीकडे ५ – ६ वर्षे शक्ती कमी झाल्यामुळे हे माझ्याबरोबर कुठे यायचे नाहीत. पण मी घरी आले की आधी खोलीत डोकावत असे व हे कॉटवर वाचत बसलेले दिसले की एकदम हायसे वाटायचे. एक अनामिक भीती मनात असायची. आमचा हा ५० वा वाढदिवस झाला आणि पुढे मे मध्येच हे स्वर्गवासी झाले. या उत्सवाचीच दृष्ट लागली असे मला नेहमी वाटते. यांना प्रोस्टेटचा त्रास होता. त्याच्या ऑपरेशन नंतरच हे अधिक थकू लागले.

ह्यांच्याबरोबर आयुष्याची पन्नास वर्षे काढली. त्या सहजीवनाचा मला मिळालेला आनंद तोच माझ्याबरोबर यापुढे सोबत राहील.

कसे असते ना आपल्या जीवनात अनेक माणसे येतात. काही काळानंतर ती निघूनही जातात पुन्हा नवीन माणसे आपल्या जन्माबरोबरच काही नाती जोडली जातात. आई – वडील यांच्यामुळे तर आपण या जगात आलो. ती तर रक्ताची नाती. भाऊ – बहिणी ही रक्ताची नातीसुद्धा शिक्षण, विवाह, नोकऱ्या यामुळे दूर जातात. शालेय – कॉलेज जीवनात आयुष्यात मित्र – मैत्रिणी येतात. पण ते नाते सुद्धा शेवटपर्यंत टिकून राहिल असे नाहीच. पुन्हा लिंक तुटते. नवीन माणसे आपल्या जीवनात येतात. त्यातील

काही जिवलग बनतात पण काही पुन्हा दुरावतात. पुन्हा म्हणून भेटत नाहीत लिंक तुटते. काही माणसे आपल्याला जीव लावतात पण अचानक काय होते कळत नाही ती दुरावतात. एखादी अशीही व्यक्ती जीवनात येते की तिला आपण आवडतो व अनाहुतपणेच ती आपल्यावर प्रेम करू लागते. आपलाही थोडा गोंधळच उडतो. पण ही व्यक्ती खरंच जर मनापासून आपल्या मनावर प्रेम करत असेल तर ते अवश्य स्वीकारले पाहिजे. जीवन आनंदी होण्यास त्याची मदतच होते. नाहीतरी आपले जीवन आपल्या कुटुंबापुरते कुठे मर्यादित राहू शकते? तेव्हा जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर भेटलेली माणसे जी खरंच आपल्याला आनंद देणारी असतील तर ती जपलीच पाहिजेत. कारण आपलं मन समजावून घेणाऱ्याची आपल्याला नितांत गरज असते. घरच्या व्यक्तीपेक्षा आपण जोडलेल्या मित्र मैत्रिणींशी अधिक मोकळेपणाने बोलतो. असं मन मोकळं करता येणं खूप जरुरीचं असतं. हे उभयपक्षी असतं. त्याला नको त्या नियमांची चौकट लावू नये. मोकळेपणाने जगता येणं याच्या सारखा आनंद नाही!

पन्नास वर्षाच्या सहजीवनानंतर मी मागे एकटीच राहिले. आयुष्य संपविणे तर आपल्या हातात नसते. मग उरलेले आयुष्य भेटलेल्या माणसांच्या सहवासात त्यांच्या मैत्रीत आनंदात का घालवू नये? मला कशामुळे आनंद होतो हे कोण ठरविणार? इतरांनी

ते ठरवू नये. मोकळेपणाने जगायला मिळणे हे महत्वाचे! बालपणी, पुढे नोकरी करत असतांना ज्या मैत्रिणी मला मिळाल्या त्या पुन्हा कधीच भेटल्या नाहीत. त्यांचा सहवास काही वर्षांपुरताच मार्यादित राहिला. एकच मैत्रिण अशी भेटली की जी इयत्ता मराठी ५ वी पासून आमच्या वयाच्या ७६ व्या वर्षापर्यंत एकमेकींच्या संपर्कात राहिलो. तिचं माझ्यावर विलक्षण प्रेम होतं. कागवाडला आल्यावर महिला मंडळामुळे मिळालेल्या मैत्रिणी आजपर्यंत सहवासात आहेत ही भाग्याची गोष्ट!

माझे दीर कै. किरण पटवर्धन यांचे विवाहाचे वेळी आम्ही सर्वजण

ह्यांचा ७५ वा वाढदिवस माझ्या मुलीने आम्हा सर्वांना तिच्याकडे बोलावून साजरा केला. Happy Birthday to you

म्हणत आम्ही सर्वांनी ७५ वेळा टाळया वाजविल्या. एक अनोखा आनंद मिळाला.

आम्ही दोघे पुतणी जावई व सासूबाई

त्या दिवशी रात्री यांनी मुलांसाठी एक पत्र लिहून ठेवले. माझा मृत्यू जर अवेळी झाला तर घाई गडबडीने कुणीही येऊ नये. माझ्या नंतर इतर सर्व गोष्टी आईला विचारून कराव्यात. माझे देहदान करावे व कुठल्याही धार्मिक गोष्टी करू नयेत. माझी आठवण म्हणून घराच्या बागेत अगर नौबाग मळयात एक झाड लावावे. हे पत्र वाचल्यावर त्यातील कोणत्याही गोष्टीवर आमच्याशी चर्चा करू नये. तुमचा पिताजी.

तीनही मुलांना पत्राची एक – एक प्रत यांनी दिली. ह्यांच्या इतका मरणानंतरचा विचार आधीपासूनच करणारे थोडेच लोक असतील. ह्यांचा देवावर व सत्कर्मावर पूर्ण विश्वास होता. पण रूढी – परंपरा यावर अजिबात नव्हता. देहदानाबद्दल आम्ही उभयता चर्चा करायचो पण असा निर्णय घेणे सोपे नाहीच. शिक्षक होऊन यांनी आयुष्यभर मुलांना विद्या दिली व मरणानंतरही आपला देह मिरज मेडिकल कॉलेजला देऊन ती मुले माझ्या देहाचा वापर शिकण्यासाठी करू देत. केवढे धीरोदात्त मन!

ह्यांच्या मतांचा आदर करून आम्ही त्यांचे नेत्रदान केले व देह मेडिकल कॉलेजला दिला.

पंधराव्या दिवशी उदकशांत करून घराच्या बागेत झाड लावले. त्या दिवशी थोड्या नातेवाईकांना बोलाविले होते. उदकशांत चाललेली असतांना यांचा एक कागवाडचा मित्र डॉ. रूगे आपल्या बायकोला घेऊन अचानकच घरी आला. त्यांना हे काहीच कळले नव्हते. कागवाडला आलो आहे तर मित्राला भेटावे म्हणून आले होते. मी त्यांना ओळखत होते. हे सर्व पाहून त्यांना खूप वाईट वाटले. यांच्या बऱ्याच आठवणी त्यांनी सांगितल्या. डॉक्टर झाल्यावर त्यांनी लंडनला जायचे ठरविले. त्यावेळी ह्यांनी त्यांना कॉलेजमध्ये बोलावून सत्कार केला होता. हे त्यांनीच

सांगितले. अनेक आठवणी सांगून त्यांनी माझे मन थोडे हलके केले. जातांना मला बेळगावला त्यांच्याकडे रहायला आग्रहाने बोलावले. लंडनला परत जाण्यापूर्वी त्यांचा मुक्काम काही दिवस बेळगावला असे.

यांच्या जाण्यामुळे मला तर कुठेच जाण्याची इच्छा नव्हती. त्यांनी पुन्हा ५ – ६ दिवसांनी फोन केला 'म्हणाले – वहिनी तुम्ही आला नाहीत गाडी पाठवू का? मी म्हटले नको येईन मी.' नाही म्हणणं जीवावर आलं म्हणून येईन म्हणाले. पण त्यांनी येण्यासंबंधी पुन्हा दोनदा फोन केला. माझ्या न जाण्यामुळे त्यांना वाईट वाटले. पण प्रत्येक प्रेमाचा आदर आपण करू शकत नाही ना?

दुःखाचे दिवस पुढे सरकत नाहीत. यांना डायरी लिहायला आवडायचे. पूर्णपणे भरलेल्या बऱ्याच डायऱ्या माझ्याकडे होत्या. मी रोज सकाळी एक डायरी थोडा वेळ वाचायची त्यामुळे हे जवळच आहेत असे वाटायचे. काळ पुढे सरकतो. रोजचे खाणे – पिणे कुणालाच सुटलेलं नाही पण रोजच्या जीवनातला जीवंतपणाच गेल्यासारखे झाले. कितीही अध्यात्म वाचले असले तरी मनाची समजूत घालणे खूप अवघड असते. शेवटी काळ हेच त्याच्यावरील औषध आहे. बदल म्हणून मी कोल्हापूरला मुलीकडे

व ठाण्याला मुलाकडे जाऊन आले. कागवाडला आल्यावर रोजचे रुटीन सुरु केले.

जोडीदार नसतांना वृद्धापकाळ घालविणे खरंच खूप अवघड असते. आपला संसार संपून मुलांचा संसार सुरु झालेला असतो. नातवंडे लहान होती त्यावेळी आम्ही दोघेही नातवंडामध्ये खूप रमत होतो. नातवांशी वेगवेगळया विषयावर गप्पा मारणे त्यांना काही – बाही शिकवणे हे आनंददायी ठरायचे. घरात कुरबुरी असायच्या पण मला त्या शेअर करायला हक्काचा नवरा असायचा. त्यामुळे कुरबुरींचे दुःख लवकरच निवळायचे. आपल्या प्रेमाच्या माणसाजवळ आपण प्रत्येक गोष्ट शेअर करतो. त्यामुळे मनात साठलेल्या गोष्टींना वाट मिळते व नव्या उमेदीने आपण आपले रुटीन सुरु ठेवतो.

वयाच्या ७६ व्या वर्षीपासून हे काही ना काही कारणाने आजारी पडले. सांगलीच्या दवाखान्यात दोन वेळा ॲडमिट करावे लागले. रक्तातील Electro Light कमी झाले पण त्याचा अतोनात त्रास झाला. त्याचा परिणाम थोडाफार मेंदूवरही झाला आणि सोडिअम कमी झाल्याचे निदान लवकर झाले नाही. त्यामुळे उभे राहिले की यांचा तोल जायचा व एकदम खाली पडायचे. असे तीन – चार वेळा घडले. ठाण्याला गेलो असतांना असेच झाले. तेथे तर

पुन्हा ॲडमिट करावे लागले. त्यांनी मात्र सोडिअम कमतरतेवर उपाय सांगितला. रिकाम्या कॅपसूलमध्ये मीठ भरावयाचे व ती गिळायची. याचा खूप उपयोग झाला. पुन्हा कधीच पडले नाहीत. पण पडण्यामुळे पाठीच्या हाडाला तीन चार ठिकाणी बारीक चीर गेली. मी लाल दिव्याने शेकणे, मलम लावणे करीत होते. हळू – हळू ते बरे झाले. पण यांची सहनशक्ती अचाट होती. यांच्या तब्बेतीला उतरती कळा लागलेली पाहून मला काय करावे सुचेनासे व्हायचे. अधून – मधून आमच्या फॅमिली डॉक्टरला मी घरी बोलवायची. ते टॉनिकची इंजेक्शन द्यायचे.

सगळयात प्रोस्टेटच्या ऑपरेशनने घात केला. वास्तविक यांचे प्रोस्टेट गाठीचे ऑपरेशन करायला हवे इतकी ती वाढलेलीच नव्हती. ट्रॅकमध्ये काहीतरी अडथळा होता. त्यामुळे यांना लघवी बाहेर लवकर न येण्याचा त्रास होता. पण डॉक्टरांनी असा त्रास पुन्हा पुन्हा नको म्हणून ऑपरेशन करून टाकले. कॅथेटरचाही यांना खूप त्रास व्हायचा. एकदा लघवीतून रक्त जायला लागले. पुन्हा एकदा ॲडमिट झालो. आयुष्यात यांना कधीच दवाखाना लागला नव्हता. पण शेवटी ४ - ५ वेळा हे घडले.

११ – १२ मे च्या सुमारास ह्यांनी नेहमीप्रमाणे सकाळी अंगणात एक फेरी मारली व अंगणात कट्ट्याला टेकून उभे होते. मी

रस्त्याने ठराविक ठिकाणी फिरून आले तर हे उभे होते. माझ्या पाठोपाठ घरात आले. पण चेहरा मात्र मला थोडा उतरलेला दिसला. उन्हाळ्याचे दिवस त्यामुळे असे असू शकते. अशी मी माझ्याच मनाची समजूत काढली. संध्याकाळपर्यंत यांचे रोजचे व्यवहार चालू होते. अचानक वादळी वारे सुरु झाले अन् एकाएकी यांना एकदम घाम यायला लागला! नातू त्यांच्याजवळ बसलेला होता. सूनबाई सांगलीला गेल्यामुळे मी स्वयंपाक घरात होते. नातवाने मला हाक मारली. आम्ही ह्यांचा घाम पुसला. तर यांना थंडी वाजायला लागली. त्यांना आपणहून झोपताही येईना. हॉलमधील लोकांना जायला सांगून मुलगा आत आला. डॉक्टरांना बोलावले त्यांनी सलाईन सुरु केले. रात्र खूप कठीण गेली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी यांना मिरजेच्या डॉक्टर परमशेट्टीच्या दवाखान्यात ऍडमिट केले. ५ – ६ दिवस आम्ही दवाखान्यात होतो. सर्व तपासण्या झाल्या. पण हळू – हळू यांची तब्बेत घसरू लागली. 'पराधीन आहे जगती पुत्र मानवाचा' हे अगदी खरे आहे. जन्म – मरण आपल्या हाती नाही. डॉक्टरांनी खूप चांगली सेवा दिली. खरं तर अलीकडे यांच्या चेहऱ्यावरचे तेज खूप कमी झाले होते. पण जायच्या आदल्या दिवशी हे इतके लालगोरे तेजस्वी दिसायला लागले. माझा पुतण्या सुद्धा त्यांना बघून म्हणाला काका एखाद्या

इंग्रजी नटासारखा दिसतो. १८ मे ला सकाळी अकराच्या सुमारास यांची प्राणज्योत मालवली.

वृद्धापकाळी आपली घरातली भूमिका कशी असावी हे खरं तर अनुभवानीच कळतं. व्हॉट्सअपवर सतत यासंबंधात वृद्धांना भरपूर उपदेश असतो. अलिप्त रहा. विचारल्याशिवाय कशाही बाबतीत तुमचे मत नोंदवू नका. तुमचा संसार संपलेला आहे. मुलांच्या संसारात त्यांना त्यांच्या विचाराप्रमाणे वागू द्या. हे सगळे खरे पण वृद्धांच्या जवळही आजपर्यंतच्या आयुष्यातले अनेक अनुभव असतात. ते अनुभव वृद्धांनी आपल्या मुला – सुनेबरोबर का शेअर करु नयेत? त्या अनुभवांचा फायदा करून घ्यायचा की नाही हे मुलांनी ठरवावे पण म्हणून म्हाताऱ्यांनी एका कोपऱ्यात म्हणजे आपल्या खोलीत बसावे असे कधीच असू नये. तरुणांनी वृद्धांचा व वृद्धांनी तरुणांच्या मनाचा आदर जरूर करावा.

आपला वेळ आनंदात कसा जाईल याचा विचार करून मी लेखनाकडे वळले. जानेवरी २०२० साली पुण्याहून सावरकर प्रतिष्ठान तर्फे वक्तृत्व स्पर्धा जाहीर झाल्या होत्या. भाषण तयार करून व्हिडीओ पाठवायचा होता. माझे मिस्टर सावरकर भक्त होते. मी पण सावरकर वाचले होते. त्याच सुमारास तरूण भारतने सावरकरांवर एक विशेषांक काढला होता. तो ही हाताशी होता.

आठ मिनिटांचे भाषण पण उत्साहाने भाग घेतला व बक्षीसही मिळवले. पुण्याला फेब्रुवारीमध्ये फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये बक्षीस वितरणाचा कार्यक्रम होता. मी मैत्रिणीला घेऊन पुण्याला गेले. माननीय शरद पोंक्षेचे भाषण अप्रतिम होते. सहज – सोपे शब्द पण हृदयाला भिडणारे! त्यावेळी बेळगावच्या एका व्यक्तीने शेवटी वंदेमातरम् अतिशय गोड आवाजात म्हटले.

पुण्याची माझी ही ट्रीप अत्यंत यशस्वी झाली व मी घरी आल्यावर लेखन सुरु केले. त्यावेळी कोरोनामुळे मार्च महिन्यात लॉकडाऊन घोषित केले होते. हा आयुष्यात ऐकला नव्हता. सगळीकडे शुकशुकाट. करोना सारखा महामारी आयुष्यात प्रथमच पहात होते. सर्व जगांवरच महान संकट कोसळले. परदेशात या रोगाने आजारी असणारे खूप होते. त्या तुलनेत भारतात नव्हते.

पण असे असूनही आमच्या खेडेगावात सुद्धा अगदी ओळखीची असणारी माणसं या आजाराने वारली. जीव हळहळला! सर्वांनाच आपली मानसिक स्थिती चांगली राखणे अवघड होते. बाहेर जायचे नाही व कुणाला आपल्याकडे बोलवायचे नाही. एकेक दिवस हतबल असतो.

यावेळीच सोलापूरहून एक निबंध स्पर्धा जाहीर झाली. लॉकडाऊन मी आणि मनस्वास्थ्य. खरंच अशा परिस्थितीत

मनस्वास्थ्य राखणे सोपे काम नाही. कारण मनाचे आरोग्य चांगले राहिले तर शरीराचेही राहू शकते. बाहेर कोरोनाच्या बातम्या, कुणाकडेही जाणे – येणे बंद, मोकळेपणा गेलाच. अशावेळी मात्र आपली आध्यात्मिक बैठक चांगली असेल तर नक्कीच फायदा होतो. पहिली कोरोनोची लाट थोडी निवळली. लोक थोडे स्वस्थ झाले असे म्हणे पर्यंत दुसरी लाट आली. ती पहिल्या लाटेपेक्षा महाभयंकर. मी माझे लेखन चालू ठेवले होते. माझ्या सामाजिक कार्याच्या आवडीमुळे काही चांगले काम करणाऱ्या व्यक्तींशी माझी ओळख झाली होती. त्यांच्यावर लेख लिहिले. इतरही काही विषयांवर लिहिले. असे १८ लेख लिहून व्हॉट्सअपवर व्हॉईस टायपिंग करून श्री. सुनीळ सामंत ई साहित्य प्रतिष्ठान यांना पाठवले. छोटीशीच पुस्तिका नाव ‘कर्मयोगी’ इ बुक म्हणून प्रसिध्द झाले. छोटीशीच पुस्तिका पण त्यातील लेख पुष्कळांना आवडले. मला वाचकांचे इमेल व फोन पण आले. खूप आनंद झाला. जे काही लिहिलं ते लोकांपर्यंत पोहचले याचा आनंद मोठाच असतो. पुण्याच्या श्री दिलीपराज प्रकाशन संस्थेचे प्रकाशक श्री. राजीव बर्वे यांनी पुस्तकाच्या २५ प्रती काढून दिल्या. ज्यांना इ बुक वाचणे जड जाते अशा माझ्या नातेवाईकांना, मित्र – मैत्रिणींना त्या पाठविण्याचे ठरवले.

वृद्धापकाळ आनंदाने जावा म्हणून विविध मार्ग शोधते. वेळ जात नाही म्हणून कुढत बसायला मला आवडत नाही. व्हॉट्सअप हा सुद्धा वृद्धांना वरदानच आहे. व्हॉट्सअपमुळे आपण आपल्या व्यक्तींशी Connect राहू शकतो.

दिवसाकाठी थोडा वेळ मी ड्रॉईंग पण काढते. जवळच्याच लोकांना गुड मॉर्निंगचे चित्र म्हणून पाठवून देते.

आयुष्याचा प्रत्येक टप्पा रस घेऊन जगायला शिकलंच पाहिजे. म्हणजे जीवन कधीच निरसवाणे होत नाही.

वयाच्या ८० व्या वर्षी मी लेखन केलं. विश्व मराठी परिषदेने जानेवारीत विश्व मराठी ऑनलाईन संमेलन घेतले. या निमित्ताने मी परिषदेचे आजीव सदस्य झाले. संमेलनाचे कार्यक्रम मी ऑनलाईन पाहिले. जगातल्या १२ कोटी मराठी लोकांना त्यांनी ऑनलाईन जोडून घेतले. केवढा मोठा उपक्रम! कार्यक्रम छानच होते. त्यांनी आवाहन केले होते म्हणून त्यांच्या ब्लॉगवरतीही प्रसिद्धीसाठी माझे ५ लेख पाठवले होते. त्याला ब्लॉगवर प्रसिद्धी मिळाली. ते वाचूनही मला पसंतीचे काही फोन आले. आपली कलाकृती कुणाला आवडली म्हटलं की आनंद होतोच.

अधून – मधून वक्तृत्वाच्या निबंधासाठी व्हॉट्सअप जाहिराती येतात त्यातही मी हौसेनं भाग घेते. तेवढाच आपला

अभ्यास होतो व वेळेचा सदुपयोगही आणि यातून मिळणारा आनंद तर खूपच मोठा आहे.

वयाच्या दृष्टीने विचार केला तर वय खूपच झाले आहे. पण आनंदी राहण्याच्या प्रयत्नामुळे व अनेकांच्या शुभेच्छामुळे मी अजून तरी मनाने तरूणच आहे.

□

साहित्यसहवास

श्री मधु मंगेश कर्णिक, कणकवली

कथाकार, कादंबरीकार, कवि, संवाद लेखक व पद्मश्री पुरस्कार विजेते.

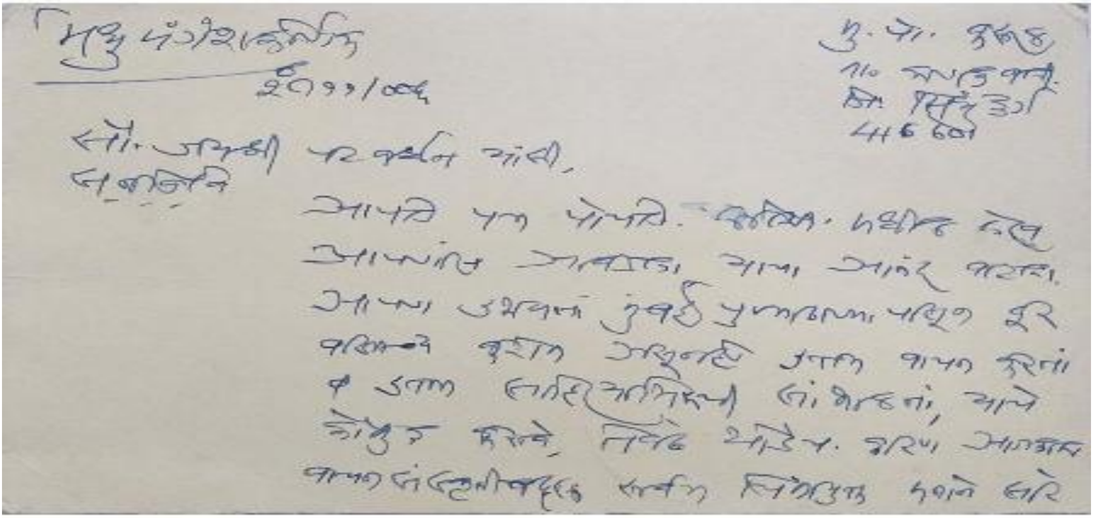

मधु मंगेश कर्णिक
२०।११।०८

मु. पो. [illegible]
ता. कणकवली
जि. सिंधुदुर्ग
416 601

सौ. जयश्री परवर्धन यांसी,
स.न.वि.वि.

आपले पत्र पोचले. [illegible] आपणांस [illegible], याचा आनंद वाटला. आपण उभयतां मुंबई पुण्यासारख्या [illegible] दूर [illegible] असूनही उत्तम वाचन करतां व उत्तम साहित्य अभिरुची जोपासतां, याचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच. [illegible] वाचन संस्कृतीबद्दल सर्वत्र [illegible]

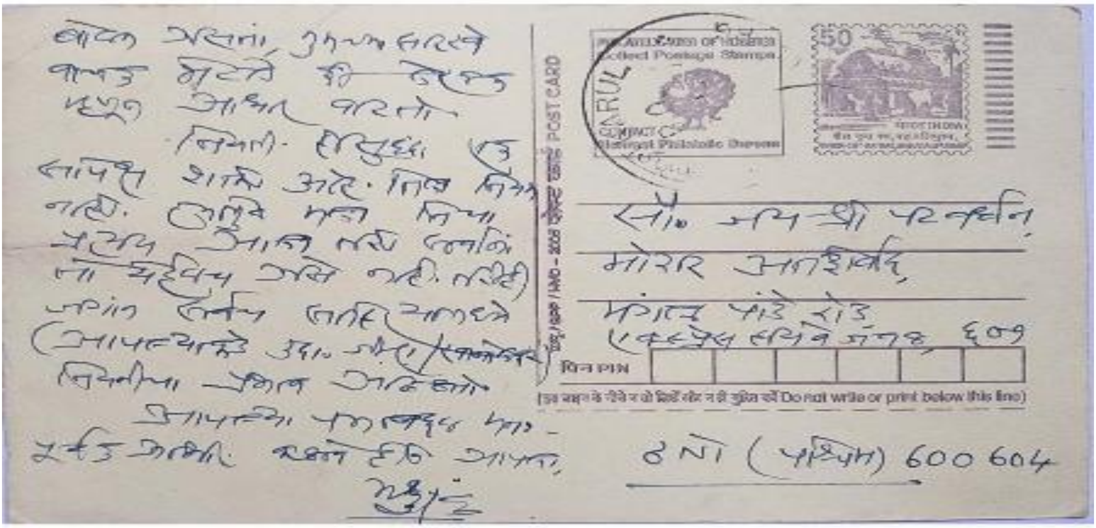

[illegible] असतां, [illegible] वाचक भेटले की [illegible] म्हणून आनंद वाटतो.

[illegible]

आपल्या पत्राबद्दल धन्य-वाद. [illegible] आपला,
मधु

सौ. जयश्री परवर्धन
मोरर आशीर्वाद,
मंगल पांडे रोड,
[illegible] ६०९
[illegible] 600 604

श्री. यदुनाथ थत्ते

भारतीय स्वातंत्र्य सैनिक व उत्कृष्ट लेखक. श्री. साने गुरुजींचा यांचेवर प्रभाव खूप होता. कागवाडला कॉलेजमध्ये व्याख्यान झाले व आमच्या वाड्यात स्त्रियांसाठी व्याख्यानाचे आयोजन १९९२ साली केले होते.

१०|१०|१९९२

यदुनाथ थत्ते
विश्रा, पत्रकारनगर
पुणे-411 016. टेलि-330680

सौ. जयश्रीताई,

सप्रेम प्रणाम.

कागवाडला तुमच्याकडे येता आले आणि अनेकांसह आपली ओळख झाली हा तर आनंदाचा भाग होताच, पण त्यानंतर तुमचे पत्र आल्याने अधिक आनंद झाला. तुमचे गाणे ऐकता आले असते तर दुधात साखर पडली असती.

एक फार चांगली गोष्ट न कळत घडली म्हणजे गप्पागोष्टींना आपल्याला पुरेसा वेळ मिळाला नाही! त्यामुळे पुन्हा योग आणावा लागणार. तुम्ही पुण्याला आलात तरी तो योग साधेलच.

मुलांसाठी गोष्टी कशा सांगाव्या त्याचे प्रशिक्षण देण्यासाठी आपण साने गुरुजी कथामाला प्रबोधिनी चालवतो. मानद संचालक गजानन केळकर आहेत. त्यांचा पत्ता — साने गुरुजी कथामाला प्रबोधिनी, ओवीकाठा, ५६४ शनिवार पेठ, पुणे - ४११०३०.

स्वदेशीचा संदेश घरोघर पोचवण्याचा कार्यक्रम तुम्ही हाती घेत आहात ही आनंदाची गोष्ट आहे. त्यानिमित्त लोकांना विचारप्रवृत्त करता येईल.

बापूसाहेब आपल्या स्वातंत्र्यसैनिक परिवारातले होते हा आणखी एक आपल्या जवळिकीचा धागा हाती आला आहे.

साने गुरुजी कथामालेचे वार्षिक अधिवेशन

पुढचे येथे एप्रिल ६, ७ व ८, १९९२ या तारखांना आहे.
अधिवेशन प्रतिनिधींना रेल्वेने एकेरी भाड्यात
दुहेरी प्रवास करता येतो. सवलतीचा फॉर्म -
कार्यालय, साने गुरुजी कथामाला, भिकोबा पाठारे
मार्ग, दादर, मुंबई ४०००२८ यांच्याकडून मागवून
घ्यावा. अधिवेशनात अनेकांच्या ओळखी होतील आणि
कामासाठी काही पाथेयही मिळेल.

कमलची प्रकृती आपलीही धष्टपुष्ट व्हायला हवी.
[illegible] आ. सुजाताचा निरोपही येऊन या.

सर्वांना शुभेच्छा.

— [illegible]

[illegible] १०-१०-१९९२

अन्तर्देशीय पत्र कार्ड
INLAND LETTER CARD

प्रति,
डॉ. जयश्री पटवर्धन
पटवर्धन वाडा
कागवाड
वाया मिरज

पिन PIN 5 9 1 2 2 3

इस पत्र के भीतर कुछ न रखिए NO ENCLOSURES ALLOWED
पते में पिन कोड अवश्य लिखिए WRITE PIN CODE IN ADDRESS

प्रेषक का नाम और पता :— SENDER'S NAME AND ADDRESS :—
[illegible]
[illegible]
पुणे-411 016. फोन-330680

KAGWAD 591223 12-10-92

श्री. मोहन धारिया

पर्यावरण तज्ज्ञ, वनराई संस्थेचे अध्यक्ष, प्रसिध्द राजकारणी, पद्मविभूषण सन्मानित, माजी केंद्रीय मंत्री त्यांचे ‘सफर’ पुस्तक वाचल्यावर १९८९ साली पत्र लिहिले होते.

मोहन धारिया
अध्यक्ष

वनराई

२०६४, विजयनगर, पुणे ४११ ०३०. फोन : ४४६११८

२३ ऑगस्ट, ८९
वन/७०/८९/१०९३

प्रिय सौ. पटवर्धन,

आपले दिनांक १९ ऑगस्ट, ८९ चे पत्र मिळाले. त्यामध्ये व्यक्त केलेल्या भावनांबद्दल आणि 'सफर' पुस्तकासंबंधी व्यक्त केलेल्या प्रतिक्रिया बद्दल मी आपला आभारी आहे.

आपल्या महिला मंडळाच्या वतीने एक शेती विषयक शिबिर आपण अवश्य आयोजित करावे. त्यासाठी मा. जिल्हाधिकारी व संबंधित अधिकारी यांचेकडून सर्व सहकार्य अवश्य मिळू शकेल. कर्नाटक शासनाच्या शेतीविषयक शिक्षण देण्यासंबंधी काही खास योजना असून, त्याचा फायदा आपणास घेता येईल. काही अडचण आल्यास अवश्य लिहावे. सर्वांस सप्रेम नमस्कार.

कळावे,

आपला,

१. श्री. रविंद्र भट

मराठीतील प्रसिध्द कादंबरीकार व अध्यात्माची आवड असणारे, समर्थ सेवा मंडळाचे कार्यकर्ते. चित्रपट व नाटक कथा लेखक, राष्ट्रपती पुरस्कार प्राप्त, एका सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी महिला मंडळाच्यावतीने त्यांना बोलाविले होते. आमचे घरी दोन दिवस मुक्काम पुढे बरेच दिवस माझेशी पत्रव्यवहार होता.

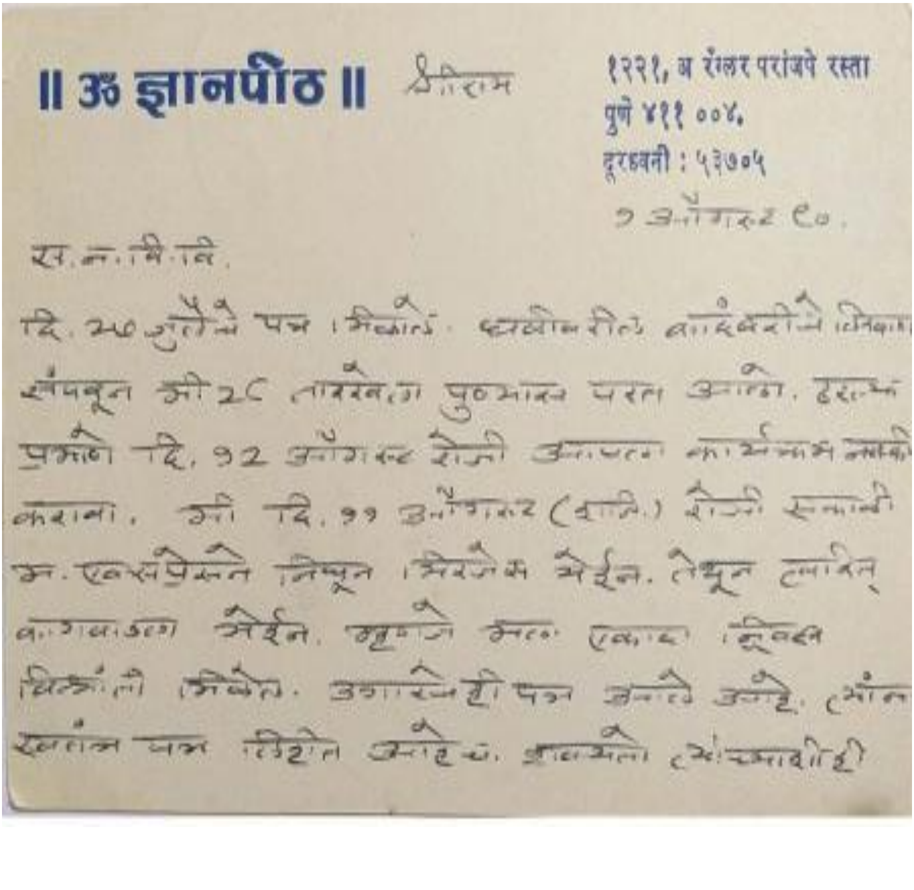

|| ॐ ज्ञानपीठ || श्रीराम

१२२१, ब रँग्लर परांजपे रस्ता
पुणे ४११ ००४.
दूरध्वनी : ५३७०५

७ ऑगस्ट ९०.

स.न.वि.वि.

दि. २८ जुलैचे पत्र मिळाले. [illegible] कादंबरीचे लिखाण संपवून मी २८ तारखेला पुण्याहून परत आलो. ठरल्या प्रमाणे दि. १२ ऑगस्ट रोजी आपला कार्यक्रम नक्की करावा. मी दि. ११ ऑगस्ट (शनि.) रोजी सकाळी म. एक्सप्रेसने निघून मिरजेस येईन. तेथून [illegible] कागवाडला येईन. म्हणजे मला एखादा दिवस विश्रांती मिळेल. [illegible] पत्र [illegible] आहे. [illegible] स्वतंत्र पत्र लिहिले आहेच. [illegible]

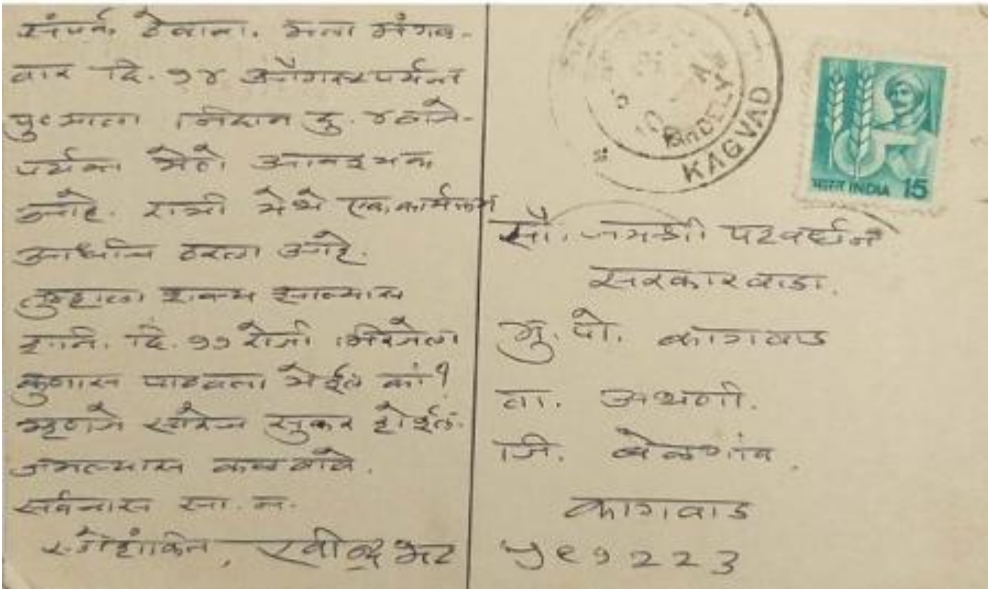

संपर्क होताना. मला मंगळ-
वार दि. १४ ऑगस्टपर्यंत
पुस्तका [illegible] कु. ४ कॉपी-
पर्यंत मिळो. आवश्यक
आहे. त्याची येथे एक कार्यक्रम
आयोजित केला आहे.
कुटुंबा [illegible] स्वास्थ्याचे
इच्छित. दि. ११ रोजी मिरजेला
कुणास पाठवला येईल का?
म्हणजे संपर्क सुकर होईल.
जमल्यास कळवावे.
सर्वांस स. न.
स्नेहांकित, रवीन्द्र भट

KAGVAD

भारत INDIA 15

सौ. जयश्री पटवर्धन
सरकारवाडा.
मु. पो. कागवाड
ता. अथणी.
जि. बेळगांव.
कागवाड
५९१२२३

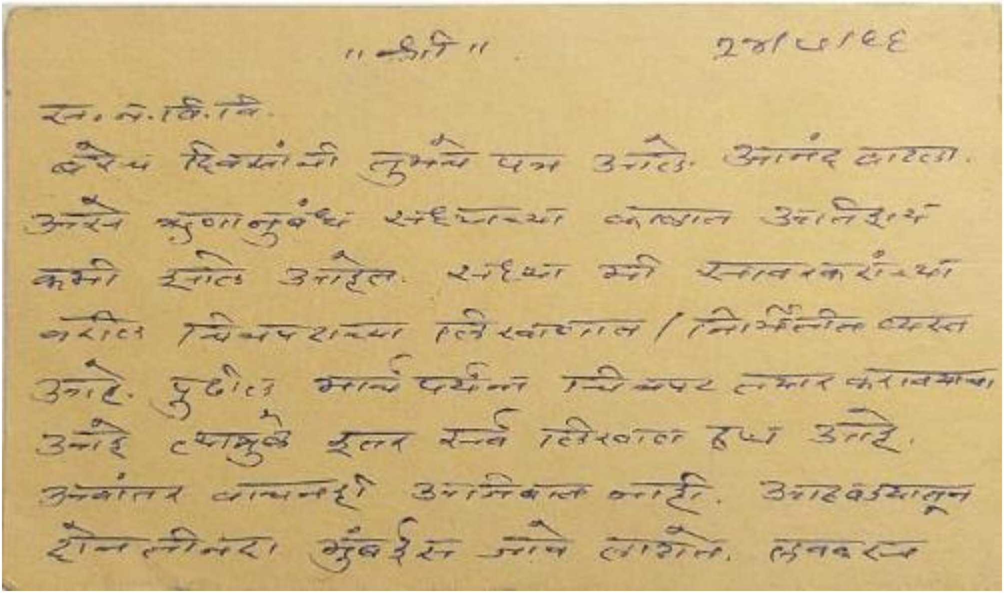

॥ श्री ॥ १४/८/९६

स. न. वि. वि.
बरेच दिवसांनी तुमचे पत्र आले. आनंद वाटला.
असे ऋणानुबंध संघाच्या कामात आलेले
कमी होत आहेत. संघात मी स्वा. सावरकरांच्या
चरित्र त्रिखंडात्मक लिखाणात / निर्मितीत व्यस्त
आहे. पुढील मार्चपर्यंत त्रिखंड तयार करावयाचा
आहे त्यामुळे इतर सर्व लिखाण बंद आहे.
अनंतर वाचनही आणि [illegible] नाही. आठवड्यातून
दोन तीनदा मुंबईस जावे लागते. लवकरच

आम्ही नव्या जागेत
जात आहोत. तिकडे
गेल्यावर पत्ता आणि
टेलिफोन कळवीन.
बाकी सर्व ठीक.
सर काय म्हणतात?
त्यांना नमस्कार.
मुलांना आ. आ.

रवीन्द्र

पोस्ट कार्ड POST CARD

591223 .7.93 KAGWAD

सौ. जयश्री पटवर्धन.
मु. पो. कागवाड
व्हाया मिरज
जि. बेळगांव
कागवाड

पिन PIN

वसुंधराबाई पटवर्धन

कथालेखिका, स्त्री, किर्लोस्कर मासिकातून कथा प्रसिध्द झाल्या आहेत. 'संघर्ष' पुस्तक वाचून मी पत्र लिहिले होते. नंतर त्या माधवीताई देसाई यांचे बरोबर कागवाडला आल्या होत्या. –

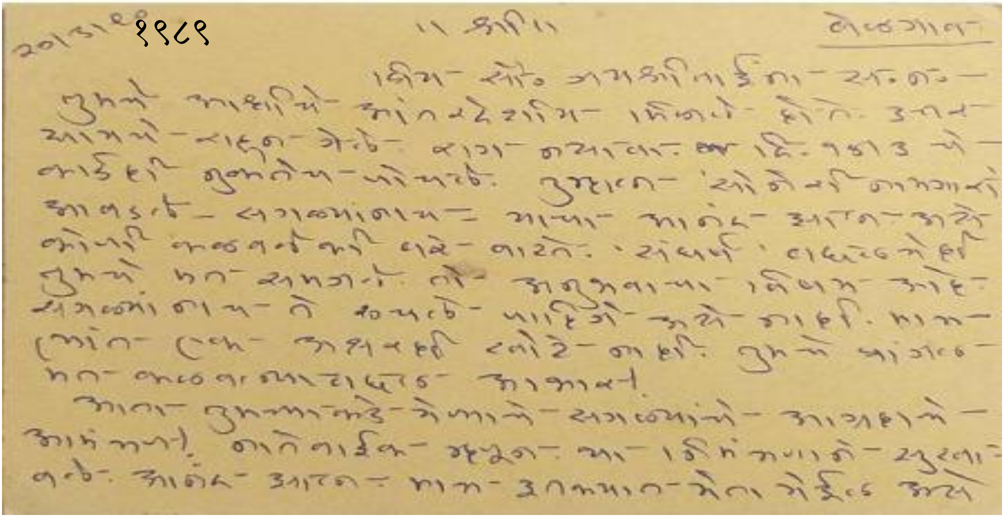

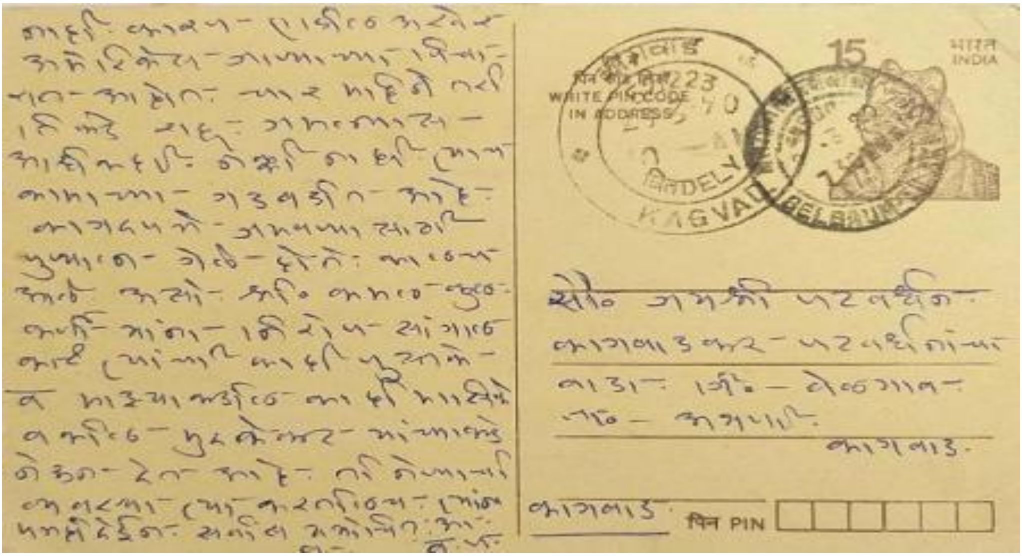

॥ श्री ॥ बेळगाव

२२।११।८९

प्रिय सौ. [illegible],

[illegible]

तुमचा [illegible] सौ. [illegible]

[illegible]

[illegible] आहे. [illegible]

[illegible] बेळगाव [illegible]

[illegible]

[illegible] आहे. तुमचा

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] आहे. [illegible]

[illegible]

तुमचा [illegible]

[illegible] आहे? [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] आ.

[illegible] [illegible]

[illegible]

सौ. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

पिन PIN

WRITE PIN CODE IN ADDRESS

15

विद्याताई बाळ

‘मिळून साऱ्याजणी’ हे मासिक वाचून त्यांचे एक दिवशीय महिला शिबीर आयोजित केले होते. त्या स्त्रीवादी, मिळून साऱ्याजणी व स्त्री मासिकाच्या संपादिका.

२१२।९८

प्रिय जयश्री पटवर्धन

तुमचं २५।११ चं पत्र मिळालं आणि मला माझ्या कथांची पावती मिळाली. 'मिळून साऱ्याजणी'च्या दोन अंकांनी तुम्हाला दिलेलं बळ वाढतं राहो. ही शुभेच्छा तुमच्यासाठी आणि माझ्यासाठीही. कारण तुमच्या बळाबरोबर माझं बळ वाढतं!

तुमच्या महिलामंडळाचं खूप अभिनंदन. ते करण्यासाठी मी जरूर कागवाडला येईन. पण जानेवारी ऐवजी फेब्रुवारी ठरवू या. शिवाय तुमच्या महिलामंडळाचं काम जरूर प्रसिद्ध व्हायला हवं. पण ते तुम्हीच लिहा. अतिशय समृद्ध करणारा आणि उमेद वाढवणारा अनुभव असा २००/२५० शब्दात [illegible] संपवून कसं चालेल? तो सविस्तर [illegible] घडत उलगडत जाणाऱ्या वाटेने सावकाश लिहायला हवा. तो तुम्हीच लिहा. सुरुवात मिळून देण्याची कल्पना कशी सुचली, पुढाकार कुणी घेतला, कुणाची मदत कशी घेतली गेली, आलेल्या अडचणी आणि [illegible] कसं सहकार्य मिळालं - हे क्रमाक्रमानं छान लिहा. शेवटी मिळालं यशाच्या कहाणीच्या शेवटच्या शब्दात भावना व्यक्त करणाऱ्या मुलाखती + फोटो — सगळं सगळं लिहा. त्यापैकी प्रसिद्ध करता येईल. तर ते लिहायला घ्या आणि पुरं करून पाठवा.

आणखी एक काम आहे करण्याचा. जो काहीसा व्यक्तिगत पातळीवरचे अनुभव आणि प्रवास यांच्याकडून संमिश्रपणे लिहिला जाईल. खेड्यातल्या बाईच्या घराची, गावातली

दडपणं, त्यांना सामदामदंडभेद/संवाद इ० कल्पनांनी दिलेलं बळ आणि हे करतानाचे कमालीचे अपयश, अस्वस्थता, अपमान, उपेक्षा वाट्याला येऊनही जगण्यासाठी मिळवलेली ताजगी- असं हे वेगळं रूप. तुम्हाला वाटेल, झेपेल स्वरूपात मोकळेपणानं लिहा.

जानेवारीमध्ये मी पूर्वनियोजित बेतानुसार २ या सोलापूर, ग्वाल्हेर अशी बाहेर जाणार आहे. म्हणून फेब्रुवारी ७/८ नंतरची तारीख ठरवता येईल? तसं लवकरच कळवा म्हणजे मला नवी योजना करता येईल.

सर्व मैत्रिणींना नमस्कार.

पत्र लिहा. वाट बघते.

विद्या बाळ

माझा नवा पत्ता नोंदवावा.
फोन 339329

FIRST FOLD HERE

अन्तर्देशीय पत्र कार्ड
INLAND LETTER CARD

जयश्री पटवर्धन
सरकारवाडा
कागवाड (ता. अथणी)
591223.

भेजनेवाले का नाम और पता
Sender's name and addre

विद्या बाळ
३३/२५ एरंडवन
प्रभात रोड गल्ली क्र. ८
पुणे ४११००४

७.श्री. सुनीलकुमार लवटे

मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते. ‘खाली जमीन वर आकाश’ हे आत्मचरित्र. यापुस्तकास अनेक पुरस्कार मिळाले आहे. महाराष्ट्र राज्य वंचित संस्थेचे अध्यक्ष. कोल्हापूर भूषण. गणेशवाडी येथील वाचनालयात मी त्यांचे भाषण आयोजित केले.

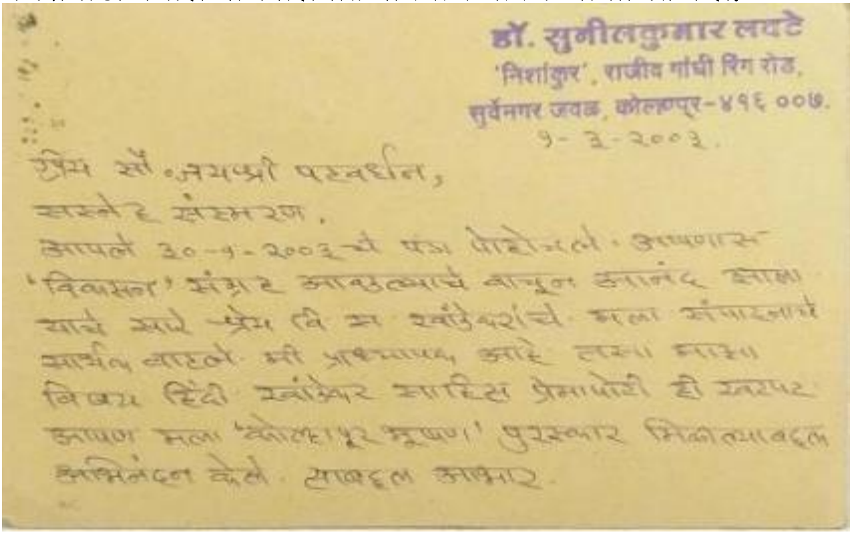

डॉ. सुनीलकुमार लवटे
'निशांकुर', राजीव गांधी रिंग रोड,
सुर्वेनगर जवळ, कोल्हापूर-४१६ ००७.
9-3-2003.

प्रिय सौ. जयश्री पटवर्धन,
सस्नेह नमस्कार.

घरातील सर्वांना यथायोग्य,
आपला स्नेहांकीत,
सुनीलकुमार

सौ. जयश्री पटवर्धन
विनायक बंगला,
मु. पो. कागवाड ता. अथणी
जि. बेळगाव
पिन PIN ५९१२२३

कागवाड - 591223

८. श्री. अरुण डबीर

सांगली येथेल पटवर्धन हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. क्रांतिकारकांच्यावर गावोगावी जाऊन भाषण. सांगली येथील कुष्ठरोग्यांच्या वसाहतीत समाजसेवेचे योगदान कागवाड महिला मंडळाच्या वतीने वासुदेव बळवंत फडके, यांच्या चरित्र कथनाचा कार्यक्रम. माझा त्यांचेशी उत्तम परिचय होता.

म.■■/दि. १६ जाने. ९० / जा.क्र. ६३३१

श्री

सौ. जयश्रीवहिनी..

सविनय नमस्कार वि.वि.

आपलं पत्र आजच मिळालं आणि राहवेना म्हणून हे पत्र लिहायला घेतलं.

सप्रेम नमस्कार लिहणार होतो पण संपूर्ण पत्रामधून आपण चालवलेला संस्कारवर्ग, महिला मंडळाचे विविध उपक्रम, वाचकांच्या पत्रव्यवहारात आपण विविध विषयावर मांडत असलेले विचार ..... इ. सर्व उपक्रम वाचून मी अतिशयच भारावून गेलो आहे.

संसार / आला गेला पै पाहुणा / मुलांची शिक्षणं / त्यांची पळापळ / स्वतःच्या सर्व जबाबदाऱ्या सांभाळून आपण करीत असलेली धडपड खरीखरच अगदी मनापासून दाद द्यावीशी वाटते.

'भारतीय संस्कृती दर्शन' या उपक्रमाविषयी खूपच उत्सुकता लागून राहिली आहे. सविस्तर सांगाल का?

परवा नुकताच आम्ही फ्लॅट घेतला असून नव्यानेच रहायला आलो आहोत. शेजारची मंडळी मोठी उत्साही आहेत. आपला उपक्रम आम्ही इथेही राबवू शकलो आहोत; किंवा त्या उपक्रमासंबंधीचा सविस्तर पत्ताही कळवण्याची तसदी घ्याल का?

'नाच ग घुमा' अजून वाचलं नाही. पण इथे त्यावर थोडी चर्चा झाली. त्या बाईंनी का घटस्फोट घेतला याचा त्या पुस्तकात कुठेही उल्लेख नाही असं म्हणतात. इतकी वर्षे संसार केलेली आई दूर जाते - का जाते? नवरा तिला समजलाच नाही का? शेवटी संसार तडजोडीचाच असतो ना? — कृपया आपलं मत कळवाल का?

प्रा. कमलताईंना मी जरी पत्र लिहू शकलो नाही तरी त्यांना मी कधी विसरू शकणार नाही. सतत नवं काही करण्याची त्यांची धडपड मला सतत कार्यप्रवण करीत असते.

सौ. डबीर ह्या राणी सरस्वती कन्या प्रशाला, सांगली येथे शिक्षिका असून चि. मुकुंद ९वीत व कु. प्राजक्ता ८वीत शिकत आहे.

- मी सध्या एम. ए. II चा अभ्यास करीत आहे. व्याख्याने चालूच आहेत. कुष्ठरुग्णांच्या पुनर्वसन कार्यात सह-सचिव म्हणून धडपड चालूच आहे.
- आपण कमलताईंना घेऊन आमच्या नव्या घरी एकदा पायधूळ झाडावी हीच नम्र अपेक्षा. 'साधु संत येती घरा' असे आम्ही म्हणू. —— अवश्य यावं ही आग्रहाची विनंती. पत्रोत्तर यावं.
- धडपडत रहाणं हे आपलं गोत्र - या गोत्रानंच आपणाविषयी आपुलकी/स्नेह वाटतो म्हणून हे मनमोकळं पत्र लिहलं.
- घरातील थोरांना सा. न. ल. आशीर्वाद.
- कळावे,
- आपला,

अरुण

अन्तर्देशीय पत्र कार्ड
INLAND LETTER CARD
स्टेशनरी प्रभार STATIONERY CHARGE 15

- सौ. जयश्री पटवर्धन
- प्रा. कमल कुलकर्णी
- काळवाडी

पिन PIN 591223

इस पत्र के भीतर कुछ न रखिए NO ENCLOSURES ALLOWED
पते में पिन कोड लिखें WRITE PIN CODE IN ADDRESS
प्रेषक का नाम और पता :— SENDER'S NAME AND ADDRESS :—

- अरुण डबीर
- ए-9, मीरा सोसायटी, अहिल्यानगर रोड
- सांगली

पिन PIN 416416

श्री. भीमराव गस्ती

बेरड हे त्यांचे आत्मचरित्र. देवदासी निर्मूलनासाठी खूप कार्य. त्यांचे आत्मचरित्र वाचून त्यांचे भाषण आयोजित केले होते. त्यांनी देवदासी स्त्रियांसाठी उत्थान ही सामाजिक संस्था यमनापूर येथे चालवली. निपाणी येथे १८० मुलींसाठी वसतिगृहे चालवले.

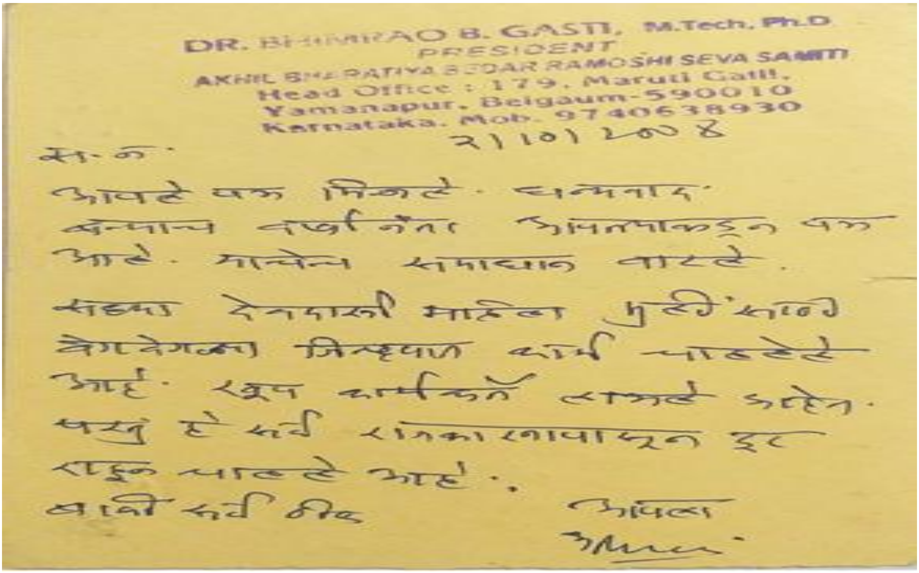
DR. BHIMRAO B. GASTI, M.Tech. Ph.D
PRESIDENT
AKHIL BHARATIYA BEDAR RAMOSHI SEVA SAMITI
Head Office : 179, Maruti Galli,
Yamanapur, Belgaum-590010
Karnataka. Mob. 9740638930

२१/१०/२००८

स.न.

आपले पत्र मिळाले. धन्यवाद.
कित्येक वर्षांनंतर आपल्याकडून पत्र
आहे. यामुळे समाधान वाटले.
सध्या देवदासी महिला मुक्तीसाठी
वेगवेगळ्या स्वरूपात कार्य चालले
आहे. खूप कार्यकर्ते राबत आहेत.
परंतु हे सर्व राजकारणापासून दूर
राहून चालले आहे.
बाकी सर्व ठीक.

आपला
[signature]

डॉ. शिरीष पटवर्धन

स्त्री रोगतज्ज्ञ पण यांनी सायकलचा प्रचार खूप केला. अर्थार्जन कुणासाठी स्वतःसाठी कां डॉक्टरांसाठी.सायकल प्रचारासाठी म्हणून त्यांचे भाषण मंडळातर्फे कागवाड येथे आयोजित केले.

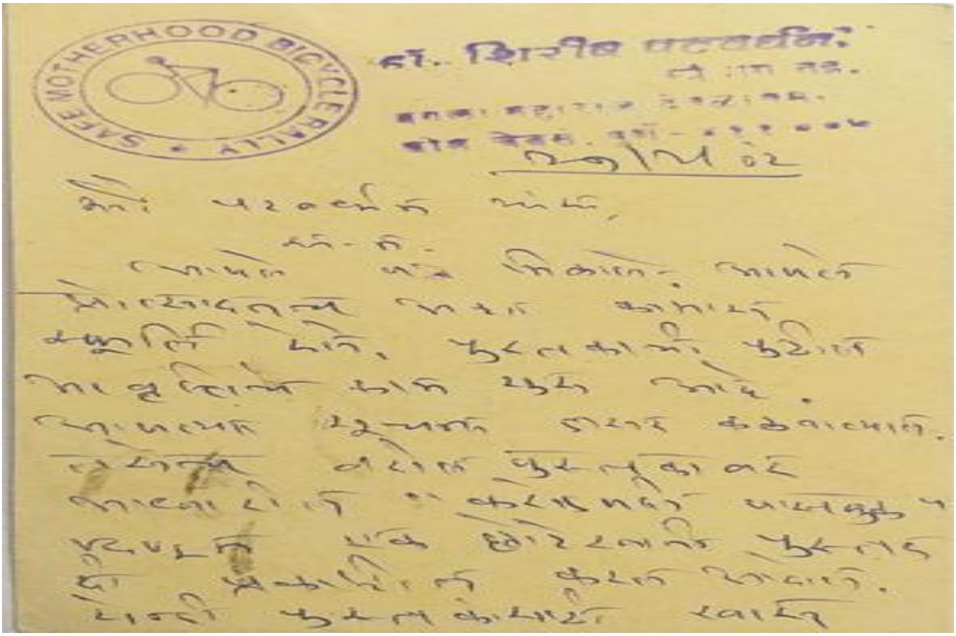

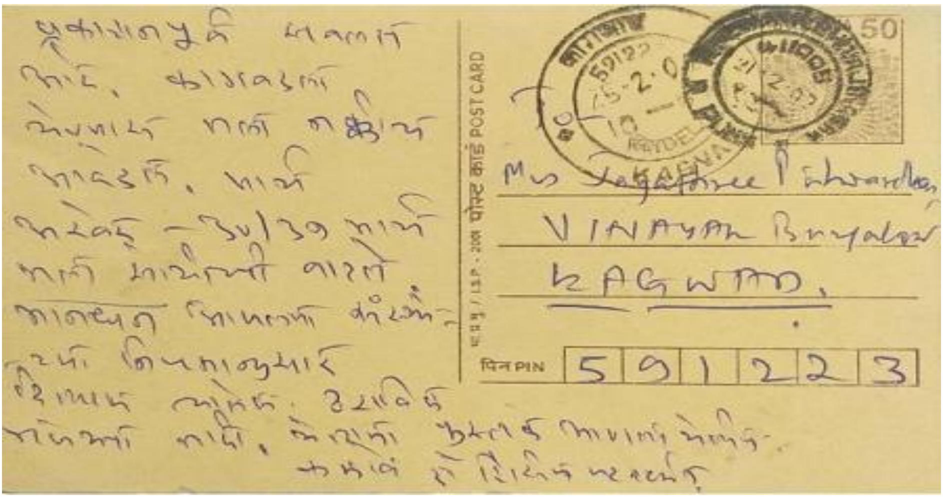

डॉ. शिरीष पटवर्धन.

[illegible]

[illegible]

[illegible], पुणे - [illegible]

SAFE MOTHERHOOD BICYCLE RALLY

२७/५/०२

[illegible]

पोस्ट कार्ड POST CARD

भारत INDIA 50

591223 · 27 5 02 · KAGVAD

[illegible]

डॉ. सौ. [illegible] पटवर्धन,

[illegible]

कागवाड.

पिन PIN 5 9 1 2 2 3

श्री. रविंद्र पिंगे

‘परशुरामाची सावली’, ‘दिवे लामण दिवे’ अशी अनेक पुस्तके. कागवाडला व्याख्यानासाठी बोलाविले होते. आमचेकडे दोन दिवस मुक्काम. जंगलात फिरायची खूप आवड. आकाशवाणी येथे नोकरी करीत होते.

श्रीमती माधवीताई देसाई

‘नाच रा घुमा’ हे त्यांचे आत्मचरित्र वाचून त्यांना परिसंवादासाठी कागवाडला बोलावले होते. २ दिवस त्या व वसुंधरा पटवर्धन वाड्यात राहिल्या होत्या. श्री. भालजी पेंढारकर व श्री रणजित देसाई यांच्या पत्नी आम्ही परिसंवादात बऱ्याच जणींनी भाग घेऊन आपली मते नोंदवली.

श्री. राजीव बर्वे

दिलिपराज प्रकाशन पुणे याचे सर्वेसर्वा श्री. राजीव बर्वे यांचे "मला भेटलेली माणसे " हे पुस्तक वाचून लोकसेवा संघ वाचनालय गणेशवाडी येथे त्यांचे व्याख्यान आयोजित केले होते. ते लेखक , कवि व एक उत्तम माणूस आहेत.

जयश्री पटवर्धन व त्यांचे कुटुंबिय
२०२१

जयश्री पटवर्धन यांचे ईसाहित्य वरील पुस्तक.

क्लिक करताच उघडेल

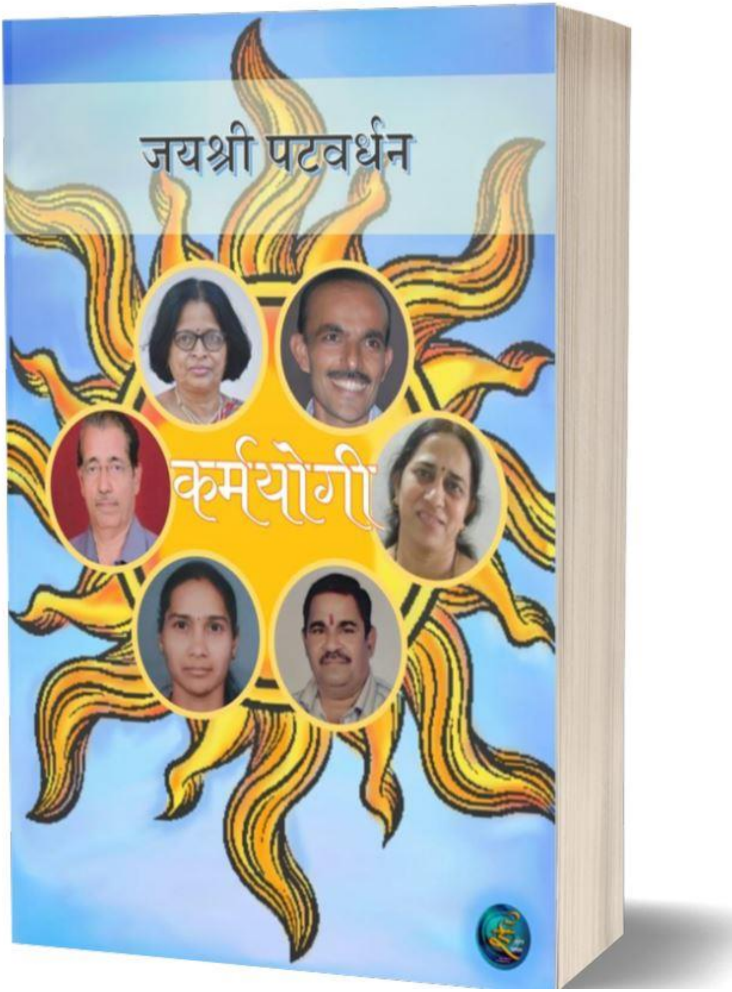

मित्रहो

पुस्तकं वाचून कोणी शहाणं होतं का?

हो! आम्ही म्हणतो होतं. वाचन करणारी माणसं त्यांच्या-बरोबरच्या वाचन न करणाऱ्या माणसांहून अधिक प्रगल्भ आणि विचारी असतात.

कोणत्याही प्राण्याला, सजीवाला, अनुभवाने शहाणपण येतं. इतर प्राण्यांना काही प्रमाणात त्यांचे जन्मदाते थोडंफ़ार शिक्षण देतात. पण मानव हा असा प्राणी आहे ज्याला पुर्वी जगलेल्या आणि आता जिवंत नसलेल्या माणसांचे अनुभवही शिकता येतात. ते पुस्तकांद्वारे. माणसाला आपल्या सभोवताली नसलेल्या, दूर देशातल्या माणसांचे अनुभव समजून घेऊन शिकता येतं. तेही पुस्तकांद्वारे. प्रत्यक्ष अनुभवांहून चांगला शिक्षक नाहीच. पण इतरांना आलेले अनुभव, त्यांनी खाल्लेल्या ठेचा याही माणसाला शिकवतात आणि शहाणे करून सोडतात.

म्हणून वाचा. वाचत रहा. इतरांना वाचायचा आग्रह करा. वाचाल तर वाचाल हे शंभर टक्के सत्य आहे.

ज्येष्ठ नागरिकांना तर आम्ही यापुढे जाऊन एक विनंती करू इच्छितो. आपले अनुभव लिहा. आपले आयुष्य शब्दांत मांडा. लिहिणे जमत नसेल तर मोबाईलवर तुमच्या आवाजात रेकॉर्ड करा. तुमच्या आयुष्ताल्या घटना या येणाऱ्या पिढ्यांना दिपमार्ग ठरतील.

बाकी आमच्यावर सोपवा.

मंडळी!

वाचायला तर हवंच!

लिहायलाही हवं!

www.esahity.com

esahity@gmail.com